

4404
E 184/2

E 184/2

REF. SZEMLEFÜZŐINTÉZETI KÖNYVTÁR
DEBRECEN.

AZ

AUSZTRIAI PROTESTANTIZMUS TÖRTÉNETE

(KÜLÖNLENYOMAT A PROT. SZEMLÉBŐL)

IRTA

S A DEBRECZENI EV. REF. AKADÉMIÁN

ELŐADTA

LIC. LENCZ GÉZA

THEOL. M. TANÁR, MEZŐTÚRI EV. REF. LELKÉSZ

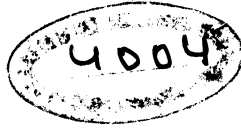

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA

1906.

Fiskális

AZ

Lenke

AUSZTRIAI PROTESTANTIZMUS TÖRTÉNETE

(KÜLÖNLENYOMAT A PROT. SZEMLÉBŐL)

IRTA
S A DEBRECZENI EV. REF. AKADÉMIÁN
ELŐADTA

LIC. LENCZ GÉZA
THEOL. M. TANÁR, MEZŐTÚRI EV. REF. LELKÉSZ

LELKÉSKÉPZŐINTÉZETI KÖNYVTÁR
DEBRECEN.

A TIRZÁNTUL. PROT. PÁPIS EGYHÁZKERŐLET
LELKÉSKÉPZŐINTÉZETI KÖNYVTÁRUMÁNAI
KÖNYVTÁRA 1966. száma

BUDAPEST
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA
1906.

E 184/2

AZ AUSZTRIAI PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETE.¹

I. A protestantismus terjedése és üldöztetése.

1. §. Az örökös tartományok.

Tudvalevő, hogy az ősi svájci, elzászi és sváb birtokok urai, a Habsburgok magyar fegyverek segélyével jutottak ausztriai örökös tartományaik birtokába. Az Ottokár cseh király ellenében Dürnkruznál 1278. aug. 26-án diadalmasan megvívott csata szilárdította meg Habsburgi Rudolf trónját, ki ezt a diadalt jó részben Kun László magyar király segedelmének köszönheté. Rudolfnak főtörekvését aztán családi bitokainak gyarapítása képezte. Így ajándékozta egy 1282. decz. 24-én az augsburgi birodalmi gyűlésen kelt oklevélben hűbérül fiainak Ausztriát, Stiriát, Krajnát és a vend Markot, mely időtől fogva e tartományok sorsa a Habsburg családhoz fűződik. Majd 1335 gyarapodik a családi birtok Karinthiával s 1363 Tirollal örökösödés útján; részben vétel, részben örökösödés útján hozzá jön még Breisgau, több grófság, sváb birtokok, végre 1382 Trieszt.² Ime ezek azok a tartományok, a melyekről fentirt czim alapján szólani kívánok s a melyeket I. Miksa császár (1493—1519.) egyesített először egy kézben. A Habsburg családnak hazánkra, persze nem, mint családi birtokra és ebben a protestantismusra gyakorolt hatásánál fogva talán nem lesz érdektelen e kitűzött tárgy.

I. Miksa utódjává Ausztriában Ferdinánd lett 1521, ki 1558—64-ig császár is volt. Alatta kezdődik a reformatori eszmék terjedése; megragadták azok akkor az uralkodóház

¹ Több mű felhasználásával, különösebben Loesche György: Geschichte des Protestantismus in Oesterreich etc. 1902 cz. műve adatai nyomán.

² Lásd Pallas Lexikon 13. k. 589. kv.

egyek tagjait is, így Ferdinánd egyik testvére, Mária magyar királynő humanista hajlamú s bibliakedvelő volt, másik testvére, Izabella dán királynő pedig Osiander András kezéből fogadta el a két szin alatti úrvacsorát. Annyival buzgóbb r. katolikus maradt Ferdinánd, ki féltékenyen örködött a „Habsburgház jó hirneve“ felett.¹ E mellett másik törekvését képezte a különböző tartományok összeolvasztása, a mi Ausztriára nézve sikerült is, de Cseh- és Magyarországon hajótörést szenvedett.

Az uralkodóháztól eltekintve, humanistikus tendenciák s egyházreformáló törekvések mutatkoznak magoknál az egyházfőknél is, így Faber és Nausea bécsi püspököknél, mert a papság elvilágiasodása valósággal botrányossá vált. A javítás szükségét mindenki érezte, s midőn Speratus Pál Bécsben megjelent, széles körben viszhangra talált predikációja. Nős volta miatt azonban feltűnést keltve, nem maradhatott, bárha szöszékből a szerzetesi nőtleniséget meggyőző erővel döntötte is meg (1522 jan 12).²

Még inkább reformszelleműek voltak a nemesek: urak és lovagok. Sokan közülök gyermekeiket Wittembergben taníttatták, onnan hívtak tanítókat. Alsó-, Felső- és Elő-Ausztriában egyaránt ők voltak a reformációnak megannyi erősségei; közülök pl. a felső-ausztriai Stahrembergnek egyike, Henrik, Melanthon tanítványa, a wittembergi főiskola rektora is volt 1559, mivel akkori ferde szokás szerint nemes származású tanulókra ruházták ezt a legfőbb méltóságot. Stájerországban az Ungnadok, Hoffmannok, Karinthiában a Khevenhüllerek visznek nagy szerepet.

Ferdinánd mindjárt kezdetben fellépett a mozgalom ellen. 1524 júl. 6-án Regensburgban beszélgetést folytatott több német fejedelemmel e tárgyban s a következő évben Tauber Gáspár hithű bécsi polgár áldozatul esett, lefejeztetvén s megégettetvén. Így fejlődik lassanként az ellentét nemesség és uralkodóház között. Kiélelésére nagyon sokat tett, hogy a polgárság és parasztság szintén az újítások mellé állott, különösen városokba predikátorokat hívtak meg szónoklatok tartására, lutheri iratok jártak kézről-kézre. Előljártak a főbb helyek, mint a szép Gmunden Felső-Ausztriában, Zillerthal, Schwaz Tirolban.

Különösen Tirol szabadabb jogú lakossága hódolt meg. Egyik cistercita kolostorban, Stamsban csaknem minden ezel-

¹ Loesche: Die ev. Fürstinnen im Hause Habsburg; v. ö. Balogh Ferencz: A magy. prot. egyh. tört. részletei. 23. kv.

² Innen jöit azután Budára v. ö. Varga: A ker. egyház történelme. II. kötet, 216. l.

lában lutheri könyveket találtak a kutató biztosok. Ez a nép a ker. szabadságot komolyan fogta fel, sőt átvitte a politikai életbe is és mikor kívánságai elől elzárkóztak, kitört a paraszt-lázadás. Oka a nép nyomora volt. A merani gyűlésen 1525 máj. 30-tól jún. 8-ig 64 pontot állapítottak meg s nyújtottak be az innsbrucki tartományi gyűléshez. Erre Ferdinánd megengette az 1525-iki libellus kidolgozását, mely Tirol számára nemzeti törvénykönyv lett, de a mely egyházi tekintetben mindent érintetlenül hagy. Polgárjogok adományozásával némitották el ez utóbbira vonatkozó kívánságaikat, tartományúr és lakosok között a békés kiegyenlítődés létrejött, a hitegység meg lett mentve. Mert az alólmaradt lutheranizmus lassanként teljesen megszűnt.

A parasztmozgalmakat, melyek más pontokon is mutatkoztak, jó részben politikai célzattal, sikerült részben igéretekkel, részben erőszakkal elfojtani. És ekkor a tisztán vallási motívum kerekedik felül, felüti fejét mindegyik tartományban az újrakeresztelők szektája. Az elnevezés természetesen csak a más felekezetűekkel szemben követett eljárásokra vonatkozik, amennyiben a gyermekkeresztséget elvetették s maguk között csak felnőtteket kereszteltek, bűnbánatuknak, hitüknek előzetes bebizonyítása alapján. A megigazulás tanát is elvetették, e helyett szigorú erkölcsi életet követeltek, melynek áthágását gyülekezetből kizárással büntették. A reformatorokról azt tartották, hogy félúton megállottak s ők aztán túlmentek rajtok az államra vonatkozó felfogásukban, melyet az egyháztól teljesen elválasztottak, ennek ügyeibe semmi beleszólást neki nem engedtek, sőt egyáltalán szükségesnek is a bűnösökre vonatkozólag tartották s egyébként teljesen feleslegesnek. Ezen államveszélyes nézetüknél fogva aztán ó- és újhitűek lázadóknak nézték őket, ellenök az olyan szigorú rendeleteket is foganatosították, mint az 1527 aug. 20-án Budán kiadott (fejvesztés, vízbefulasztás, megégetés); fellépett ellenök az 1529-iki speieri birodalmi gyűlés is, mely birodalmi köteleességgé teszi, hogy minden újrakeresztelőt, előzetes lelkészi birói vizsgálat nélkül, tüzzel, vassal kiirtsanak.¹

Ausztriába Svájczból jutott át. Itteni predikátor keresztelte meg legjelentősebb tagjukat: dr. Hubmayer Balthazár előbb ingolstadtai tanár, Eck tanítványa, később waldshuti lelkészt 1525 husvétkor. Az osztrák kormány azonnal fellépett ellene s bár Zürichbe menekült, kiszolgáltatták. Tanait kénytelen volt nyilvánosan visszavonni. Midőn pedig azokat ezután

¹ Kurtz: Lehrbuch d. K. G., besorgt v. Bonwetsch etc. 1899. 150. §.

sem szűnt meg hirdetni, további működése színteréül Morvaországot választván, visszahozták Bécsbe, hol 1528 márcz. 10-én tűzhalált halt. Három nappal később feleségét fojtották a Dunába. Utódjává Huter Jakab lett. Működése csaknem egész Ausztriára kiterjedt, Tirolból (Michaelsburg) kiindulva. Ez utóbbi helyen volt legerősebb az üldözés is. Ferdinánd sürgetésére a tartományi kormány jelentheté, hogy két év alatt Tirolban 700 férfi és asszony felakasztatott, száműzetett s még több elmenekült. Huter rendületlenül járt völgyről-völgyre. Közben átköltözőkkel elment Morvaországba is, majd ismét visszatért. Végre elfogták s nem kényszeríthetvén tanainak visszavonására, lángok martalékává lett 1536. Halálával némi bágyadtság következett el.

Pórlázadás és anabaptismus nem nagyon kedvezett az új tannak. De hogy ennek daczára nagyon sokan maradtak ahhoz hívek, mutatja az 1528-iki általános visitáció, mely a nemesség és hivatalnokok között még mindig több evangélikust talált, mint katolikust. Az egyházi javak jó részben világi kézen, mert ezek elkobzásából nem sok lelkiismeretet csináltak; lutheri könyvek széltire olvasva stb. Természetesen mindez törvénytelen állapot volt, hiszen a második speieri birodalmi gyűlésen a wormszi edictum (1521) ismét hatályba lépett azokra nézve, „kik eddig is ahhoz tartották magukat“; sőt az újítások ismételen eltiltattak. A rendek még ugyanezen (1529) esztendőben protestáltak s „a leendő közzsinatig tartó türelmet“, melyet csillapításukra megígértek, újra és újra kiszélesítettnek kérték; különösen az 1541-iki prágai tartományi gyűlésen, hol a rendek térden állva kérték Ferdinándot. Hasztalan. Felelete 1542 hideg és gúnyos volt: hogy ő az ige ker. értelemben való hirdetésének útját nem vágja s mint rendesen, ismét egyetemes zsinattal biztatott. Tehát maradt minden a réginél. A prot. istentisztelet jórészben az urak kastélyaira szorítkozott, hol miseáldozat mellőzésével prot. úrvacsoraosztást gyakoroltak, egyébként azonban még mindig jó csomó kath. szertartást is fenntartottak.

Ferdinánd uralkodásának második szakából különösebb említést érdemel Krajna reformálása, a mi az ifjú szlovén lelkes Truber Primus érdeme, ki 1531 óta nagy buzgalommal hirdette az evangéliomot a fővárosban Lajbachban, s daczára az új tanhoz való ragaszkodásának, 1542 kanonokká nevezetett ki, reá bizván a Bécsben székelő püspök, Textor Orbán a szlovén istentisztelet vezetését. 1536 óta nagy segítsége volt Wiener Pál kanonokban, a ki meg német predikátor volt. Persze, hogy a püspök, midőn tudomására jutott a dolog,

1547 fellépett ellenök. Wiener Erdélybe vándorolt s mint szebeni püspök halt meg. Truber menekülése után több helyen működött, így Triesztben is, hol tulajdonképen kezdte pályáját a szelidlelkű humanista, Bonomo Péter vezetése alatt. Aztán Veit Dietrich vette pártfogásába s Rothenburgban, majd Kemptenben predikátoroskodott. E közben az evangélikus egyház Krajnában úgy megszilárdult, hogy a tartományi rendek őt visszahívták 1561. Mivel azonban ez időben egy szlovén luth. egyházszervezetet hozott be, ezt a tartományúr jogaiba ütközőnek nyilvánították s száműzték; többé vissza sem térhetett. Folytatott reformatori munkát Görz grófságban, ennek főhelyén is. 1586 halt meg. Sok irodalmi munkája maradt, így szlovénnyelvű biblia, hitvallástételek, predikációk. Ő a szlovén nemzeti irodalom megeremtője. Nagy segítségére volt Stájerország száműzött tartományfője Ungnad János, ki Urachban könyvnyomdát állított fel s azt évekig költséggel látta el. Istriában Truberén kívül korán, 1540 előtt működtek anabaptisták is s 1551 óta a szent inquisitio útján szorgalmasan kevesbitették számukat. Istriai volt Vergerio, előbb pápai nuntius aztán püspök, ki később a protestantismus lelkes apostolává lett, miért 1548 száműzetett.¹

Hogy Ferdinánd egyes rendeleteit kivéve erélyesen nem lépett fel a protestantismus elnyomására, annak részben a törökök elleni szerencsétlen háborúja is volt oka, hiszen egy ízben Bécs is eleséssel fenyegetett (1529). Így a protestánsokat, kiket különben is török szövetségeseknek tekintettek, jó volt nyugton hagyni. Fődolog volt mindig a törökök elleni védelem, mely célból többször megadóztatta a kath. papságot is, pl. 1526; 1530 pedig javaiknak negyedét kívánta. Úgy szép szerével azonban tett, a mit tehetett. Legkedvesebb terve volt a protestánsok és katolikusok egyesítése, miben Károly császár is közreműködött, különösen az 1548-iki interimmal s ezzel kapcsolatban a kath. papság visszaélései ellen kiadott reformtervezettel. E célú szolgálta Ferdinánd több rendbeli könyvtalalma s a bécsi collegium theologicum felállítását, hol a tartományok számára a lelkészek képeztesének. De behozta mindjárt alapíttatása után a jezsuita rendet is: Bécsben 1551, Prágában 56, Innsbruckban 62 óta. A rend főnökévé Canisius Péter lett, kinek katechismusa több mint 500 kiadást ért s kit a prot. gúnny canis austriacusnak nevezett.

Egyébiránt Ferdinánd, ha szükség kényszeríté, engedni is tudott. Így az ev. katonáknak megengedte az úrvacsorai

¹ Zeller: Theol. Handwörterbuch megfelelő cikkei.

kehely használatát. Mikor meg az evang. rendek a török háború költségeit kéréseik teljesítéséhez kapcsolták és az 1555 szept. 25. augsburgi vallásbékébe bevételnek akarták magokat, ezt ugyan nem kapták meg, de a világiaknak a két szín alatti úrvacsorát megengedte 1556 jan. 22. Persze hangsúlyozták, hogy a vallásbéke szerint az alattvaló a tartományúr vallását tartozik követni (systema territoriale) s csak a birodalmi rendek vallása szabad. Mindamellett csak annál szorgalmasabban hirdették az új tant várakban és szabad városokban s Ferdinánd ellentörekvései sikertelenek maradtak.

* * *

Ferdinánd halálával II. Miksa örökölte a császári trónt (1564—76). Tanítója, Severus Farkas, szívébe oltotta a protestantizmus iránti rokonszenvet s ezt ápolta aztán udvari orvosa Crafftheim Crato is. Ez a hajlama anyira ismeretes volt, hogy atyja, nehogy törekvései benne meghiusuljanak, családi birtokait még életében megosztotta. A két Ausztria lett a Miksáé; középső Ausztria (Stiria, Karinthia, Krajna) továbbá Görz grófság, osztrák Istria, Friaul, Fiume a 3-ik szülött fiúé, Károlyé; Tirolt és Elő-Ausztriát (tehát Elzászt — a westphaliai békéig osztrák birtok — Sundgaut, Breisgaut és a schwarzwaldi hivataltokat) örökölte a 2-ik fiú, Ferdinánd. A tartományokat ismét II. Ferdinánd császár egyesítette Tirol és Elő-Ausztria kivételével, mely tartománynak 1665-ig külön tartományura volt.

Jóllehet II. Miksa engedékeny természetű volt, ő is fáradozott az egyeséges hit létrehozásán, csak hogy ezt inkább a katolikusok és protestánsok közötti compromissum útján, pl. német misével, coelibatus törlésével, úrvacsorai pohárral stb. szerezte volna elérni. A mi engedményeket adott, azokat megvásároltatta. Így kényszerítették a török elleni háború költségei 1568 aug. 18-án az alsó-ausztriai vallási engedmény (concessio) kiadására, mely nemeseeknek: uraknak és lovagoknak megengedi az augsburgi vallástétel követését, mialatt a tartományúri városok és mezővárosok e kedvezményből kizárattak. Megfelel a concessiónak Felső-Ausztriában a resolútió ugyanezen év decz. 7-ik éről. A tartományi gyűlés a városok kérvényét itt is elvetette.

Nagyobb nehézségek merültek fel az agenda elkészítésénél. A rendek a szigorú lutheranizmus felé hajoltak; meg lehetős számmal voltak közöttük Flacius Mátyás követői, a flacianusok, kik tudvalevőleg az emberi bűnös természetet hangsúlyozták túlon túl. A pártok mindenike a maga álláspontját igyekezett az agenda-készítésnél érvényre emelni. Végre

a rostocki közvetítő theologusban, Chyträus Dávidban és Reuter Kristóf rosenburgi predikátorban egyeztek meg, kik Miksa utasítása szerint el is készítették az agendát. Sőt, hogy Miksa álmait a compromissumra vonatkozólag ne zavarják, átdolgozták azt ismét. Végre az assecuratióban 1571 jan. 14. megerősítettet az s a rendek is kötelezték használatára magukat. Sajnos a rendek ismét csak magukra gondoltak, a negyedik osztályt, a tartományúri városok polgárságát azonban cserben hagyták. Annyi jogot biztosítottak nekik, hogy a Bécsben a tartományi gyűlés házában tartott istentiszteletet polgárok is látogathatták. Épígy volt Linzben is a tartománygyűlés épületében istentisztelet; leghíresebb predikátor volt Cuneus György. Felső-Ausztriában nem az alsó-ausztriai agendát használták, hanem leginkább a Veit Dietrichét.

Miután az alsó-ausztriai rendek 1571 Steinban véglegesen megegyeztek, hozzáfogtak a szervezkedéshez, consistorium, superintendensi állás szervezéséhez stb., azonban a sok huza-vona, hittani és választási küzdelmek közepette Miksa meghalt s halálával örökre elveszett a kedvező idő a reformatió megszilárdítására.

Ausztriában ez idő szerint kiváló iskoláik voltak a protestánsoknak. Jelesebbek Bécsben a tartományi iskola, a loosdorfi gymnasium, hol lelkészképző seminarium is volt és a linzi gymnasium.

* * *

Belső-Ausztriát¹ Ferdinánd legifjabb fia, Károly örökölte. Csak maradványait találta a régi egyháznak, a katolikusok száma alig 5–10%. Kezdetben a protestantizmussal rokonszenvezve, később, különösen Rudolf császárrá levése után, mind jobban-jobban beleengedte magát vitetni a családi politika által az ellentétes áradatba. Mert önálló szellemnek nem mondható.

Pedig a nemesség nagy része meg volt nyerve az új tan számára.² A kolostorok üresen állottak, vagy lakói megházasodtak. A mise németül tartatott s Graz lutheranus temploma nem bírta a hallgatókat befogadni. Itt csakis a diplomata ügyessége segíthetett. És Károly az 1569-iki gyűlésen diadalt

¹ Innerösterreich. Különben egyideig Horvát-Szlavonország is Károly kormányzása alatt állt Rudolf alatt, mialatt Magyarországot a később említendő Ernő főherceg kormányozta.

² Az alábbiakra lásd: Loserth, Die Reformation u. Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern.

is aratott, mert csak a rendek vallásszabadsága biztosított, ellenben a tartományi városok és mezővárosok, melyeknek összesen volt egy szavazatuk, kizárattak. Hasztalan, mert a dolog csak elodáztatott. Újra és újra kéréseikkel ostromolják őt a rendek az 1530-iki augsburgi vallástétel megengedése iránt, mialatt a calvinismust elítélik s írásbeli biztosítékot kívánnak, a mit persze Károly megtagadott, bárha ígéretekben nem volt fukar.

Az udvar politikája oda irányult, hogy a polgárságot a rendektől elkülönítse. Ezért az előbbieket külön hívták össze 1571 Bruckban, hol megelégedtek annak kijelentésével, hogy a főhercegnek sohasem volt szándékában valakit lelkiismeretében bántani, kényszeríteni. Erre összehívott a rendek gyűlése is s az u. n. grázi pacificatio 1572 teljes vallásszabadságot adott a rendeknek s hozzájuk tartozóiknak. Ennek érvénye terjesztett ki Görz grófságra is; a városok polgárságára azonban, a brucki egyezményre tekintettel nem gondoltak. Ámde ez utóbbiak bíztak az ígéletben s a grázi rendi lelkészi hivatal mellett, melyet igénybe vettek, u. n. kerületi predikátorokat is hívtak meg csakhamar. Sőt egyházszervezetet is készítettek a tartományi titkár, Amman ajánlatára meghívott Chyträus által. Rendezték az iskolaügyet. Alapítványi iskolát létesítettek Grazban, hol, mint tartományi matematikus tanított Keppler, továbbá ekkor került ide Homberger Jeremiás; Klagenfurtban, hol a rendi főiskola, collegium sapientiae et pietatis, 1563 óta humanistikus irányt követett s hova polgári és pór-osztályból származó növendékeket is felvettek; Lajbachban, melynek rektora 1582 óta a humanista és költő Frischlin Nikodém.

A mozgalom a maga tetőpontját 1578 érte el, a mikor a stájer határon portyázó török részéről legnagyobb volt a veszély. Hosszas alkudozások indultak meg, mert a rendek engedmények nélkül nem akartak segílyt megszavazni. Vezérük volt az ékesen szóló Hoffman Frigyes János. Károly helyzete mind veszélyesebbé vált s ez kényszeríté arra, hogy most a polgároknak is megengedte a szabad vallásgyakorlatot, istentisztelet látogatását; predikátort azonban csak négy helyen: Grazban, Lajbachban, Klagenfurtban és Judenburgban állíthatnak be. A rendek siettek az engedményt a tartományi gyűlésen megerősíteni, s pecséteikkel ellátni, ugyancsak itt erősítették meg a Chyträus-féle egyházszervezetet is. Hogy pedig jövőre biztosítva legyenek, az összes eddigi engedményeket összeállították a „stájer vallásügyi megbékélésben (pacificatio)“, melynek minden hamisítása büntetett. A cél az volt, hogy

mint a tartományi szabadság okmányát, a törvények közé iktatják s reá a fejedelmet megesketik.

A dolog persze nem maradhatott ennyiben. Már 1572 óta bent voltak a jezsuiták a tartományban, a pápa is minden áldozatra kész volt: megengedte a papok mind nagyobb megadóztatását, ő maga is segínyt ígért. De meg családi körülmények is elkerülhetetlenné tették a pacificatio visszavonását. II. Károly ugyanis Máriával, V. Albert bajor herczeg leányával, váltott jegyet még 1571 szept. 11. s ettől kezdve mind jobban a bajor politika befolyása alá került, mely ez időben az ultramontán szellemet képviselte.

1579 a müncheni fejedelmi értekezleten hárman: V. Vilmos bajor herczeg, II. Károly és bátyja Ferdinánd főherczeg, Tirol tartományura 1564—95, beszélték meg a haditervet a protestantismus ellen. Ezt követi Károly később.

Ferdinándnak a prot. sympathiájáról helytelenül gyanúsított szép Welser Filippina férjének helyzete könnyű volt. Elég volt, hogy rendeleteket adott ki a katholikussá levésre, vagy kivándorlásra, a könyvvizsgálatra stb.; elég volt, hogy ugyanakkor igyekezett az egyház hibáit saját példájával javítani. A tiroliak már a rekatholizálás útján voltak s a trón és oltár részéről történt 70 évi kitartó munkának sikere is lett. Ferdinánd második utódja, I. Leopold alatt, 1619 óta Tirol csakugyan a hitegység tartománya és az ultramontanismus főfészeke lett.

De nehezebb dolga volt Károlynak Belső-Ausztriában. Azzal kezdte, hogy 1580 egy csapással akart minden kedvezményt resolútiójában megvonni. Alkalmul szolgált erre az, hogy a főpapi rend egyszerre csak ellene fordult az urak és lovagok rendjének s elnyomatás miatt panaszt emelt a tartományúrnál. De nem boldogult Károly. Ismét a már említett Hoffmann állott a rendek élére. Nem követeltek, erőszakosságra nem is gondoltak, daczára a jezsuita ráfágásoknak. A belső-ausztriai rendek csak kérni és ismét térden állva kérni tudnak, pedig ellenállás esetén ők lettek volna az erősebbek. Végre belátta Károly, hogy lépésről-lépésre kell mennie. Visszavonván tehát előbbi rendeletét, 1582 márcz. újabb resolútiót adott ki, melyet többé semmi kérésre meg nem szüntetett. Most aztán csak a tartományúri városokkal és mezővárosokkal kezdte, melyekben csak kath. istentiszteletet engedett meg, a prot. papokat és tanítókat pedig elűzték. Hasonlóan járt az olyan községi tanács, mely ellenszegült, mint pl. a grazi. Több templomot elkönfiskáltak. 1583 egy újabb rendelet a polgároknak bárhol megtiltotta prot. isten-

tisztelet meghallgatását. A ki ilyenben vett részt, vagyonát elkobozták s őt magát kiutasították. Polgárok gyermekei csak kath. iskolát látogathattak. Végre betiltotta nekik a házi istentiszteletet is. Hasztalan volt a rendek minden kérése, rimánkodása, hiába kérték fel a birodalmi rendeket is közvetítésre. Sokkal inkább hajolt Károly a bajor és tiroli befolyás s salzburgi püspök tanácsára.

Eltávolították a főbb embereket, pl. Hirsch tartományi titkárt. Utolsó oszlopa volt a protestantizmusnak Homberger Jeremiás, grazi predikátor, ki a három tartomány tényleges, ha nem címezett püspöke volt s ki a concordiae formulát elfogadtatta. Már 1580 megtiltották neki a prédikálást, mivel a szószékből egy úrnapiján természetéhez képest heves kifakadásokat tett. Ettől fogva csak irodalmi munkálkodásával segíthetett. De azért főpásztor maradt, míg végre 1585, mivel egyszer szónokolni mert nyilvánosan, kiutasították. De annál több volt aztán megengedve a Jézus társasága tagjainak. Ők létesítették a grazi egyetemet is azzal a határozott s kimondott czéllal: a katolikus tan tisztán tartassék és az eretnecség kiirtassék. A jezsuitákkal folytatott vitatkozások napirenden voltak, melyeken prot. részről kiemelendő a tübingai iskola tanára Heerbrand Jakab.

Homberger kiűzetése után a polgárságnak nem volt vezetője. Sokan elköltöztek. Az ellenreformáció fejévé pedig András nuntius lett, ki az erőszakos terveket kieszelte. Lassanként a kormányzótanácsban az evangélikusokat katolikusokkal helyettesítették, mely tanácsnak feladata pedig éppen az egyházi ügyek megvitatása volt. Az elnyomatás ellen az alsóbb néposztály mozgalmat is indított, de a többi osztályokat nem sikerült bevonni. Károly halála 1590 júl. 10-én bár csapás volt a katholicizmusra nézve, a protestánsoknak semmit nem használt. Őt követte ugyanis fia, a még kiskorú, de később atyja terveit keresztülvívő csuhás fejedelem, 1619 óta császár, II. Ferdinánd.

* * *

De fordítsuk tekintetünket ismét a császári udvar felé, melynek trónját időközileg Miksa fia és utódja, II. Rudolf örökölte. Madridi jezsuiták növendéke, egyébként azonban akarats nélküli, báb fejedelem, inkább tudományos hajlamokkal. A kormányt inására és kegyeltjeire bizta s ezért uralkodása az ellenreformáció megindításának s az alkotmányos sérelmeknek kora. Őt magát lelki betegsége a világtól való visszavonulásra kényszeríté, majd testvérével keverte harczba, mely csak a császári hatalom tekintélyének rovására esett. A Miksa-

féle concessio alapján állva, a polgári nyilvános evangélikus istentiszteletet és iskolát betiltotta 1577-ben, aminek azonban kevés eredménye lett. Majd hódolat-elfogadásra Bécsbe érkezvén, hosszas tanácskozások indultak meg. A császár a hódolni kívánó rendeknek kijelentette, hogy a concessio megszüntetése nem czélja.

Ekkoriban bajor befolyás érvényesült egész Ausztriában s bajor tanácsra történt, hogy Rudolf a tanácskozások közben amaz akaratát nyilvánította, hogy Bécsben az istentiszteletet és iskolát be kell zárni, a három bécsi predikátort el kell bocsátani; ellenben egy vallásügyi konferenzia tartását engedélyezte. Midőn pedig ez nem sikerült, a nuntius, tiroli Ferdinánd és Bajorország tanácsára elrendelte a bécsi istentisztelet s iskola beszüntetését. Hasztalan fogták a rendek pártját a kiűzött predikátoroknak; a Prágába távozott császár helyettese, Ernő¹ főherczeg szigorú intézkedéseket tett az ellenreformatio megkezdésére. A rendek ekkor szövetségre léptek a polgári osztálylyal is s a legközelebbi tartományi gyűlésre vártak, melyet pénzügyi tekintetből is össze kellett hívni.

A tartományi gyűlés 1579-ben csakugyan össze is jött, de részint a nemesség érdeklődésének hiánya miatt, részint a bécsi polgárok fellépése folytán, kik, mintegy 5000-en a Hofburg elé vonultak s a megijedt Ernő helytartó előtt térdre esve rimánkodtak vallásuk szabad gyakorlásáért — eredménytelenül szétoszlott. A legközelebbi tartományi gyűlésen 1580-ban ismét a szükségletek megszavazását akarták megtagadni vallási engedmények kicsikarásáig, de a főpapi rend és tartományi városok visszavonulása megbuktatta a tervet.

Most ismét egyesülési tervek merültek fel. Hornban három conventet is tartottak s elrendelték az újabb visitatiót a visszaélések orvoslására. Minden egyesülést megdöntött a flacianusok merevsége.

E közben lényegesen rosszabbra fordult a protestánsok sorsa. A bécsi polgárságot katonaság félemlítette el a zavar-gásoktól; a nemesség cserben hagyta őket rítul s fellépett a hitehagyott Klesl, a visitatio évében, 1580-ban, előbb, mint a passauai püspöki helytartó — mert Alsó-Ausztria a passauai püspökséghez tartozott —, majd 1582 óta mint udvari predikátor s végre püspök (1598) s kardinális (1616). Ő Alsó-Ausztria Pázmánya. Alapelve, hogy az eretnekek iránt hűséget nem kell tartani.

¹ Volt Magyarország kormányzója is, v. ö. Szalay-Baróti „A magy. nemzet története“ III, 123 s k. l.

Hatása azonnal érezhető volt. Az egyetemről a protest. tanítók eltávolítottak, vallásügyben a kormány helyett az udvarra ruháztatott a döntés. Es most elkövetkezett a sor a nemesekre is. 1587-ben megtiltatták nekik, hogy vallásügyben a császár akarata s tudta nélkül összegyűljenek. Próbálták ismét a török háború költségeit vallási engedményekkel összekapcsolni — hiába, azok az idők elmúltak. Az ellenreformáció egységes vezetése céljából Klesl 1590-ben Alsó-Ausztria legfőbb reformátorává neveztetett azon joggal, hogy valakik a városokban három hónap alatt nem katholizálnak, utasítsa ki őket, vagy szabjon börtönt reájok. Csodálatos nyugodtan ment minden, ellenszegülés nem történt sehol, legfeljebb titkos protestánsok maradtak. Persze a rendeknek meg volt tiltva, hogy hittestvéreiknek segélyére siessenek.

1590-ben Mátyás főherczeg lett helytartóvá, ki egészen Klesl befolyása alatt, rávetette szemét a concessióra is, mint a mely az „igaz hitet“ sérti s így megszüntetendő.

Mily tanulságos lehetett volna az alsó-ausztriai kath. rendeknek, főpapoknak, városoknak szövetkezése 1607-ben, vallásuk védelmezése végett, a miért a protestánsok panaszt is emeltek, a helyett, hogy magukra nézve tanuságot merítettek volna belőle.

A r. katolikusok között összetartás, a protestánsok között széthúzás — ez az ismérve a felső-ausztriai rendeknek is. Parasztlázadás tört ki 1591-ben, a lelkészi állásoknak katolikusokkal való betöltése miatt. Ezrek csatlakoztak. Rendek és jobbágyok küldöttséget menesztettek külön-külön Prágába panaszuk előterjesztése végett, utóbbiak azonban figyelembe sem vették. Mikor így a mozgalom le nem csillapulhatott, magok a prot. nemések működtek közre a parasztok leverésében. A fővezér a híressé vált Starhemberg Gotthard lett, a köztársasági párti, száműzetésben meghalt vezérférfi Tschernembl Erasmus utódja, ki aztán helységről-helysére járván, felakasztatta a vezetőket. Persze a mozgalom elnyomásával azonnal megkezdte a tartományi főnök az ellenreformációt. Előbb parasztoknak, aztán városoknak adattak ki tilalmak; hasztalan kérvényeztek aztán a rendek. A század végére oly erőssé lett a rekatholizálás, hogy a császári birtokon levő predikátoroknak 8 nap alatt távozni kellett. Linz, Wels és Salzkammergut próbáltak ellenszegülni, de katonasággal léptek közbe.

Váratlan fordulatot adott a dolgoknak a trónviszály. A Habsburg-család ugyanis aggodalommal tekintette Rudolf császár közönyét s helyette a legidősebb főherczeget, Mátyást

szemelték ki 1606-ba a család fejévé. E minőségben intézte aztán el Mátyás Magyarországon a Bocskay-féle fölkelést, ámde ugyanakkor a rendekkel szövetségre is lépett. A báb királynak le kellett mondania Magyarországról, Ausztriáról és Sziléziáról 1608-ban, mialatt nagy engedmények árán Csehországot sikerült még 1611-ig megtartania.

Az ausztriai rendek a kedvező helyzetet szintén ki akarták használni s a mennyiben vallásügyi kérelmük felelet nélkül maradt, szintén fegyvert fogtak. Különben a dolog onnan indult ki, hogy a bécsiek prot. istenitisztelelet hallgatására Inzersdorfba jártak, melynek birtokosa Geyer, tilalom daczára, újra megnyitotta a templomot. Ő maga bebörtönöztetett s az istenitiszteleletet bezárták, de a rendek nem engedtek. Hasztalan volt Miksa főherczeg minden ígérete. Hornban, a Puchheim-familia birtokán gyülekeztek össze, a honnan horniaknak is nevezték őket; hozzájuk csatlakoztak a felső-ausztriai rendek is. Végre a morva rendek közvetítésével megkezdődtek az alkudozások s a nuntius, bécsi és passzau püspökök ellenmüködése daczára a capitulationalis resolutióval¹ végződtek 1609. év márcziusában, mely nem is sejtett vallásszabadságot adott. A városok és mezővárosok is szabadon hívhatnak meg predikátorokat; hittestvérek látogathatják a nemesi birtokokon levő istenitiszteleletet. A panaszokat katolikusokból és protestánsokból álló vegyes-bizottság intézi el s hivatalra mindkét vallás hívei egyenlően jogosultak.

A felső-ausztriaiak 1609-ben szintén hódoltak, hogy hasonlót nyerjenek.

Sajnos, Klesl fortélyá meghiusított mindent. A határozat papiron maradt. Ezért aztán a legközelebbi tartományi gyűlésen 1609 szept. heves jelenetek játszódtak le. A rendek a hitszegő Klesl-lel tárgyalni sem akartak. A magyar és morva rendek léptek közbe, bár Mátyás igyekezett kibújni a dolog alól s így erősített meg az alkuegyezés 1610 febr. 21. Persze Kleslék soha el nem ismerték s midőn Klesl 1616 kardinállá lett, első dolga volt Hernalsot, melynek a bécsiekre oly fontos istenitisztelete nagy szálla volt szemében, jogától megfosztani.²

¹ Alkuegyezés I. Az osztrák-magyar Monarchia írásban és képen. I, 430.

² A magyar rendeknek az ausztriai protestantismus sorsán gyakorolt befolyását mutatja, hogy vallásszabadságot biztosító oklevél Thurzó aláírásával jelent meg, tehát magyar nádori kiadvány.

Mátyás halála előtt kevéssel ismét megerősítette az alku-egyezséget, de újabb alakulások következtek el a cseh forradalom következtében.

* * *

II. Ferdinánd, Belső-Ausztria örököse, még kiskorú volt atyja II. Károly halálakor s helyette előbb a már említett Ernő főherceg 1590—93, majd Miksa főherceg kormányzott, míg végre 1595-ben uralomra jutott ő maga, később pedig, mint tevékeny, hitéért lángoló fiatal ember, a család megegyezése folytán, soron kívül, a császári trónt is ő foglalta el 1619—37. Eme „diocletianusi végzetember“-nek aztán sikerült az állam-és hitettségét ismét helyreállítani. A rendi alkotmány folytán létrejött s personal-unióban egyesült apró fejedelemségek megdőlnek, hogy helyet adjanak az egységes monarchiának. Egyébként is, mint a császári jogkör szélesítője még a pápával szemben is, Ferdinánd úgy tekinthető, mint a josephinizmus előharczósa. Mäskülönbön azonban bigott, vallásos kedély, inkább szerzetes, mint államfő, ki inkább akart koldulni menni s szétdaraboltatni, semhogy az eretnekséget törje. Valódi példányképe annak, hogy Loyola kegyes tanítványai mivé tudnak egy embert nevelni. Ferdinánddal együtt öök jutottak uralomra.

Trónralépésekor a rendek ellenállását hamarosan megtörte, öököt hódolásra kényszerítvén s rögtön elkezdte munkáját Grázczal. 1598 iki hirhedt szeptemberi kibocsátványában az egyházzal és iskolával végzett, a mennyiben azoknak tizen-négy nap alatti bezáratását s a prédikátoroknak számüzetését elrendelte. S mivel a gräzi prédikátorok s tanítökönak vonakodtak, nyolcz nap alatt, halálbüntetés terhe alatt rendelte el távozásukat. Ekkor felszólította Belső-Ausztria összes polgárait, hogy vagy katholizáljanak, vagy vagyonukat eladván, kiköltözési díj fizetése mellett távozzanak; a hübérurak patronatusuk elvesztése feltételével, csak kath. papokat ajánlhatnak a püspöknek megerősítésre. A rendeknek minden panaszát kereken visszautasították (1599) s e helyett vallásügyi bizottságokat szerveztek. Ezek aztán, fegyveres csapatoktól kísérvé, helységről-helysére jártak, a még meglevő prédikátorokat elüztek, a vezetököt büntették vagy Grázba küldték. A templomokat lerombolták, köztük a scharfenauai húsz márványoszlopon nyugvó remek művet, könyveket halomszámra égették. A polgároknak a bizottság elé kellett járulni s térden állva fogadni fel, hogy az eretnekséggel felhagynak.

Graz csakhamar rekatholizáltatott, honnan többek közt

Keplert¹ is kiutasították. Karinthiából, hol évekig tartott a küzdelem, vándorolt ki a Hegel őse. Krajnában a protestantizmus kiirtása egyszersmind a szlovén nemzeti irodalom kiirtása is. A mit az atya, Truber Primus kezdett, annak végét megérte a fiú, a száműzött Truber Felician püspök. Az 1602-iki egyetemes rendelet a három tartományban minden evangélikus istentiszteletet megtilt; evangélikusokkal érintkezők elvesztik vagyonukat, feljelentők jutalomban részesülnek; a ki a fülbe-gyónást elmulasztja, 1000 dukát büntetéspénzt fizet.

Miután így rábeszélés, korbács, börtön, pénzbüntetés által a polgárokkal végeztek, következett a nemesség. Gyermekeknek jezsuita iskolákon kívül más iskolák látogatása nem engedélyeztetett; a kinek a nemesek közül prédikátora volt, attól éjjel, vagy csellel elvették s gályára vagy más büntetésre ítélték. Midőn a rendek a magyarokhoz emlékiratot küldtek, ezt felségsértésnek minősítették.

Ferdinándnak császári trónra lépése összefügg a cseh forradalom kitörésével, a mi az alattvalói hódolat elfogadását lényegesen megnehezíté. Szövetségre léptek a cseh rendekkel az alsó- és felső-ausztriaiak s részben a belső-ausztriai rendek is, ily módon remélvén, hogy az elnyomott protestantizmust ismét helyreállítják. Sőt felkelésben állott Magyarország is, hol Bethlen Gábor állandó segítséggel volt a szövetkezetteknek Felső-Ausztriát Ferdinánd úgy rázta le a nyakáról, hogy Bajor-országnak elzálogosította. Az alsó-ausztriai rendek azonban semmiképen sem voltak hajlandók a szokásos hódolásra az eddigi trónralépési esküvelél mellett, hanem egy új alkotmánytervezetben vallásuknak s a csehekkel kötött szövetségüknek megerősítését kérték. Ferdinánd azt akarta, hogy először szakítsanak a cseh lázadással. A mennyiben pedig a horni szövetkezettek ígéretésekkkel nem elégedtek meg, megkezdődött az erőszak. Végre a negyedszer összehívott tartományi gyűlésen 1620. júl. 13-án Bécsben a rendek egy része meghódolt, miután Ferdinánd szavára, főhercegi születésére s császári méltóságára biztosította őket, hogy vallásgyakorlatukban zavarni nem fogja. A meg nem hódolt horni rendek ekkor a császárral minden alkudozást megszakítottak, védnökjökül Frigyes cseh királyt választották. Későn, Ferdinánd szövetség-

¹ Korának emez egyik legnagyobb embere üldöztetett saját elfogult luth. hittestvéreitől is, mert pl. a Gergely-féle naptárjavítást helyesnek tartotta, Luther úrvacsora-tanát és a concordiae formulát nem fogadta el s a reformátusokat nem kárhozatos eretnekeknek, hanem hittestvéreknek tartotta. V. ö. Hagenbach; Vorlesungen ü. K. G. IV. 447. kv.

gese, bajor Miksa, csakhamar hódolásra kényszerítette őket s már szept. 16-án közülrök 31-et, mint a császár és haza ellenségét, vagyonuktól megfosztottak s száműztek. Hornt, a szövetségesek főfőszkét, jezsuitáknak adták. Az alsó-ausztriai protestantizmus sirja meg volt ásva.

E közben a hadi szerencse továbbra is Ferdinándnak kedvezett, ki a német kath. liga fejével, bajor Miksával szövetekezett. A fehérhegyi csatában megsemmisítettett a szövetségesek ereje 1620-ban, Bethlen fölkelése is a békesség útján volt s Ferdinándnak minden igyekezete oda irányult, hogy ebbe a békébe az ausztriai rendek bele ne foglaltassanak.

Nem sokára találtak alkalmat, hogy a meghódolt alsó-ausztriai rendekbe belekössenek. Az igaz — mondották — hogy a császár a concessióra megesküdt, ámde egy prédikátor sem tartja magát manapság ahhoz, hanem a calvinismust hozták be. 1627. szept. 14-iki egyetemes utasítás a prédikátorokat lázadásszítással s az Augustana iránti hűtlenséggel vádolta s 10 nap alatt, melyet később három hétre nyújtottak meg, Ausztria elhagyását rendelte el. A rendeknek okt. 6-tól fogva, mikor a kiszabott idő lejárt, kath. szónokokat kellett ajánlatba hozni. Az ellenszegülőket Bécsbe vitték, targonczázásra, vagy építéseknel használták fel. A rendek kénytelenek voltak istentisztelet hallgatására Magyarországra, vagy szomszédos vidékekre menni. Erre ez is megtiltatott nekik 1628. ápr. 10. Klesl ravasz tanácsára azonban a császár kivándorlási parancsot nem adott ki, mert hiszen ez sokat árt az országnak s a következő nemzedék ugysis lelkész és iskola nélkül jó katolikusnak nevededik fel. De daczára minden kibocsátványnak, bibliai és lutheri iratok olvasása tilalmának, nagyon sok titkos prot. maradt a tartományban.

Természetesen nem folyt jobban sorsa a belső-ausztriaiaknak sem. Mindjárt a fehérhegyi csata után Hoffmann báró és Grünbüchel vagyonuktól megfosztva, kiutasítottak. Az 1628-iki végső utasítás a nemeseknek is elrendeli, hogy egy év alatt térjenek át, vagy a tartományt hagyják el. A kiskorúakat visszatartották. Több mint 800 nemes vándorolt ki. köztük a legjelesebb családok, pl. a Khevenhüllerek. Belső-Ausztriának nemessége soha többé meg nem épült, kastélyai romokban maradtak. Pustján Stájerországban a kivándorlottak számát 30,000-re teszik. Áttérés nem igen történt, így pl. egész Laibachban hat polgár katolizált. Legtovább tartotta magát a protestantizmus a parasztoknál, kiknek a kivándorlás sem volt megengedve. Otthon evangélikus, a templomban katolikus. A győzedelmes papság pedig neki adta magát régi

szenvedélyeinek, élvezeteknek, elvilágiasodásnak, maguk a jezsuiták nem tudtak egyebet, mint csillogó felvonulásaiknál magokat bámultatták.

Az ő művük volt különben a tengerparti vidékek teljes rekatholizálása is, úgy hogy pl. Görzben a XIX-ik századig minden protestáns élet szünetelt.

* * *

Felső-Ausztria még sokkal keserűbben meglakolt a csehekkel való szövetségéért, mint Alsó-Ausztria. Mint említve volt, Ferdinánd a bajor Miksa hercegnek zálogosította el, ki még rajongóbb baráttermészetű volt, mint II. Ferdinánd. Csakhamar sereggel nyomult be s hódolatra kényszerítette a rendeket 1620 aug. 20. Helytartóvá Herbersdorft, egy stájerországi hitehagyottat tette. Csakhamar elviselhetetlen teher nehezedett polgárokra és népre, melyet egyaránt kihasznált a zálogjogtulajdonos, a császár és felsőbb rendek. Ehhez jött a vallási elnyomás. Pedig már ekkor kath. istentiszteletet nem is tartottak.

Mindenekelőtt a prédikátorokat s tanítókat távolították el, mint lázadókat és vallássértőket. Midőn pedig még sem akartak visszatérni, az 1625 október 10-iki reformációi pátenis megparancsolta minden alattvalónak, hogy a következő husvétig térjen vissza a kath. hitre, vagy megfelelő illeték lefizetése mellett vándoroljon ki.

Ez volt a jel a parasztlázadás kitörésére, mely a 30 éves háború egyik legérdekesebb epizódja. A végleg elkeseredett lakosság persze abban a tévhitben volt, hogy az elnyomatás Bajorországból jó és ha a császár uralma alá kerülnek, megkapják ismét a régi vallásszabadságot. Fenti rendelet értelmében választani kellett hitök, vagy hazájok között s ez a végzetes összeütközés vitte őket forradalomba. Mindenfelé lázadásról suttogtak, mialatt a felsőbbség a szándékozók elremitéséről tanakodott, annyival inkább, mivel Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is ismét megmozdult. Így eszelte ki Herbersdorf a Vöcklamarkt melletti ocsmányságot. 6000 férfit gyűjtött össze szavatolás mellett s ekkor a gyanúsabbakkal kettőnként koczkat vettetett s így mintegy 16-ot kisorsolván, őket részben az ott levő hársfákra, részben templomajtókra felakasztatta. Persze ez a dolog a helytartó ellen nagyon elkeserítette a közvéleményt, a ki sietett a parasztoktól s polgároktól minden fegyvert elszedni. Ez utóbbiak pedig, bárha ellene nem voltak, távoltartották a mozgalmótól magukat,

éppúgy, mint a nemesség, mely csak az érett gyümölcsöt, a vallásszabadságot szerette volna.

A vezetők Zeller Kristóf vendéglős és Fadinger István voltak s a cél, hogy a tartományt a császárnak vissza adják. A husvéti kiköltözési idő közeledtével a helyzet is fenyegetőbb lett s jóllehet a lázadást pünköstre tervezték, három héttel előbb, 1626 május 17-én kitört az. Az első sikerek után tömegessé lett a kaszákkal, baltákkal, kézi eszközökkel felfegyverkezett lakosság csatlakozása, úgy hogy béketárgyalásokat kellett kezdeni. De midőn az első félelem elmúlt, a bécsi udvar elhatározta, hogy a tárgyalásokkal kapcsolatban előre is nyomul. És mialatt a kiküldött béketárgyalók eláltatták a népet, hogy a császár csak azt akarja, a mihez joga van, viszont a győzelmes csapatok rettenetes dolgokat műveltek: elevenen megnyúztak vagy megsütöttek egyeseket, levágták fülét, orrát, felégették egész falukat telt csűrökkel, raboltak, pusztítottak.

Nemsokára eltűnt a külföldi segélynek minden reménye, Ferdinánd fegyverei diadalmaskodtak a szövetkezett prot. rendek felett. Persze itt is csak feltétlen meghódolás útján lett most már lehetővé a kiegyezés, bárha — a vezetők kivételével — teljes bocsánat hirdetésével. A sérelmek orvoslása későbbre maradt.

Így a békekesség sem lehetett tartós. Újra kitört a forrongás, annyival inkább, mert a bajor választó inkább az erőszak mellett volt. Nagyobb győzelmeket nyertek a fölkelők Neukirchennél, Kornrödnél és Welsnél, a melyeket, sajnos, kihasználni nem tudtak. Pedig kezdett Bajorország is mozogni. Erre aztán Pappenheim vezérlete alatt a bajor és császári seregek négy gyilkos ütközetben megsemmisítették a felkelőket. Legvéresebb volt a gmundeni. A felkelők éppen istentiszteletet tartottak. A hangokat az ellenséges előőrsök kivehették, a mint a prédikáció zárult: az Úr meghalt érettünk, haljunk meg mi is érte. Erre Jézus kiáltással megrohanták egymást az ellenfelek. Rettenetes gyilkolás következett, az erdő fáira menekült parasztokat, mint verebeket, lövöldözték le. A vezér maga mondá, hogy ily vérontást soha nem látott. A katonák végeztek — következett a bíró és a bakó. A főbb bűnösök szétdarabolt testét kifüggesztették a városok kapuira elijesztésül, még a sirokat is felbontották. Felburjánzott az árulás, hitehagyás, vesztegetés.

Végre egyetemes bocsánatot hirdetett II. Ferdinánd 1628 jan. 13. A városokról, melyek legtöbbet szenvedtek, az maradt fenn, hogy a hol 10 polgár volt előbb, ott most 2—4-ig maradt

életben. A nyomor egyetemleges volt. És a császárt tervei végrehajtásától mindez nem riasztotta vissza. A pokol kinjaitól való félelem hajtotta őt — mondja Loesche, — hogy uralkodói kötelességét nem teljesíti. Kezdték a nemesekkel. 1627 ápr. 22-én elrendelték, hogy vagy térjenek át, vagy három hónap alatt vándoroljanak ki. Sokan a corpus evangelicorum főhelyére Regensburgba, mások Német-, Orosz-, Svédország különböző helyeire vették utjukat. Az osnabrücker béketárgyalások alatt (1643—48) annyi engedményt nyertek, hogy visszatérhetnek, ha a törvényeknek engedelmessékednek.

A nemesség után jöttek a városok. 1627 májusában rendelet adatott ki számukra, hogy négy hét alatt térjenek vissza, vagy kiköltözési díj fizetése mellett vándoroljanak ki. Ipar, kereskedelem tönkre lett téve. És hogy Ferdinánd bizonyítsa, hogy inkább pusztának akarja látni tartományát, mint protestánsnak, hasonló rendeletet adott ki a bajor zálog alól felszabadult parasztsztyál számára 1631-ben. Mivel ezenközben Gusztáv Adolfnak némi sikerei voltak, ismét mozgás volt észrevehető, mely azonban csakhamar elfojtatott. Korbáccsal kényszerítették őket a képek előtti térdeplésre, nyakukba olvasót akasztva, poroszlók hurezolták istentiszteletre. Nem egynek elrabolták vagyonát, gyermekét, hozzátartozóját. És még mindig voltak rejtegetett bibliák, imádságos könyvek, melyekből az olvasni tudók titkos összejöveteleken felolvas-tak. Új nemzedéknek kellett felnőni, hogy a tömeg magát a császár akaratának alá tudja rendelni.

*
*
*

II. Ferdinánd utódai egész II. Józsefig az ő tervének végrehajtói voltak s Ausztria, kevés kivétellel, azóta is mindig konservatív-klerikális kormány alatt áll. A közvetlen utódra, III. Ferdinándra (1637—57) nézett a megkezdett háború befejezése. Atyja végrendeletéhez képest családi osztozkodásról többé szó sem lehetett; elsőszülöttség szerint intézték el a trónrendet, Tirolt kivéve, mely azonban az Előtartományokkal együtt 1665 visszakerült szintén a főághoz. III. Ferdinánd trónralépte után azonnal megtiltott a nem-katolikusoknak minden vallásgyakorlatot. Nyilatkozata szerint inkább akarta a koronát és kormánypálczát letenni, életét és gyermekeit elveszteni, semhogy a prot. vallásgyakorlatot megengedje. És mégis ő merte első ízben a pápai bullák és brévék érvényét állami jóváhagyástól függővé tenni. Uralkodásának kétség-telenül legfontosabb eseménye a westfáliai béke, melyben

területileg pusztán Elzászt veszítette. De másrésről sikerült a bécsi udvarnak keresztülvinni, hogy az elkobzott birtokok visszaadása Ausztriára nem terjesztetett ki; általában a béke előnyei Ausztriára a *systema territoriale* alapján érvénytelenek voltak. Különben a Habsburg császárok hatalma a 30 éves háború folyamán meglehetősen összetöretett, politikájukkal ettől fogva, a német birodalomtól elfordulva, családi birtokaik megszilárdításán fáradoztak. Ezek egységesítése képezte fő-céljukat s ennek rendelték alá a vallást is. III. Ferdinánd kegyelemből engedte meg, hogy örökös tartományaiban (és Morvaországban) az augsburgi *confessio*hoz ragaszkodók 1656-ig megtűressenek. Alsó-Ausztria és Szilézia annyiban előnyt élveztek, hogy az ottani rendekre a kivándorlási határidő nem terjesztetett ki, a mennyiben nyugodtan maradnak. A vallásbéke érvényességét azonban egy 1652-iki *edictum* határozottan tagadja. Hogy az eredmény annál nagyobb legyen, III. Ferdinánd jezsuiták, kapuczinusok, dominikánusok, francziskánusok révén a nép minden rétegében térítési missziót kezdett. Térítő-bizottságok vonultak át a tartományokon, hogy a protestantizmus nyomorúságos maradványait is kiirtsák. Az az idő is elérkezett, mikor csakugyan nem voltak többé prédikátorok és tanítók és a felnevelt új generáció sokszor gúnyolódva, vagy a fülbegyónás pénzzel megvásárlásával volt kénytelen beletörödni helyzetébe. Így minden elvégezettnek látszott, különben is a figyelem Magyarország felé fordult, mely éppen felszabadult a török uralom alól. XIV-ik Lajos francia királynak szövetkezései a békételenekkel okoztak inkább fejtörést. Majd jött VI. Károly alatt a *pragmatika sanctio* elfogadtatásának nehéz munkája, miközben néha engedményeket is kellett adni s az ebből kifolyólag keletkezett örökösödési háború, melyben az ifjú Porosz- királyság lépett fel Ausztria méltó versenytársául. Így vallási ügyekben türelemre lett szükség. Egyébként Mária-Therézia alatt szintén érvényesül a passai püspök befolyása, ő is feladatának tekinti alattvalóinak a kath. egyházba visszavezetését. Csak Karinthiában 30 térítő működött. Az ellenállókat Erdélybe száműzték.¹ Egy 1778-iki vallásügyi *pátens* meg megtiltja, hogy kath. hitének igazolása nélkül valakit alattvalóul, vagy házvételre vagy cselédül elfogadjanak; lutheránus könyvek olvasása tilos, házi istentiszteletek fegyházzal büntetendők; csak katolikusok házasodhatnak.

A porosz és osztrák verseny azonban nem engedte többé a régi időket visszatérni. Új korszaknak kellett következni,

¹ Maronier: *Geschiedenis van het Protestantisme 1648—1789 I.* 97 kvk.

a mikor a nemzetekben rejlő erőt nem elnyomni, hanem lelkiismereti szabadság útján is fejleszteni kellett. Ezt érezte meg II. József.

2. §. Csehország és tartományai.

Azon kettős házasságnál fogva, melyet I. Miksa császár unokái: Ferdinánd és Anna a Jagelló Ulászló gyermekeivel: Máriával és Lajossal kötöttek, Habsburg kézre került 1526 után állandóan a cseh trón s vele együtt Morvaország és Sziléziának Troppau hercegsége, mely utóbbi tartomány ez időben négy hercegségre oszlott. I. Ferdinánd lett itt az úr, mialatt Magyarországon rettenetes harcok következtek.

Csehország nagyon elő volt készítve a reformáció számára a kelyhesek vagy utraquisták útján, kik 1433 óta két szín alatt vehették az úrvacsorát. Közülök váltak ki a cseh testvérek (unitas fratrum), e mozgalom pietista irányzata, szigorúan bibliai hittel, komoly erkölcsiséggel; 1500 körül eltörték a püspöki hivatalt is s négy esperes által — kettő Cseh-, kettő Morvaországban — kormányoztatták magukat.

Az utraquistákkal Luther kezdettől fogva érközött.¹ Már a lipesei hitvitára (1519) követséget menesztettek hozzá s ő maga is irt a cseh rendekhez levelet. De instituendis ministris cz. iratában pedig tanácsolta, hogy ne engedjék papjaikat a kath. püspök által felszenteltetni, hanem válaszsának magoknak oly kormányzót, ki ezt megtegye s ilyenül ajánlotta Zahera Gált. Tanácsára aztán meg is választották Zaherát adminisztrátorrá, majd prágai lelkészszé. Benne nagy tehetségű, de kijöhetetlen és állhatatlan embert nyertek, ki most még tovább akart menni s a papnötlenséget is behozni, a mi miatt összeütközés támadt az újításhoz hajlók vagy lutheránusok és ó-utraquisták között, kik megelégedtek régi kiváltságaikkal. Midőn ez utóbbiak kerekedtek felül, Zahera elhagyta a lutheranizmust, melynek tagjait ő maga is üldözte attól fogva s a kath. párt segélyével igyekezett uralmát fentartani. Végre önkényeskedése miatt Ferdinánd száműzte. Az új-utraquisták azonban hova-tovább nagyobb tért foglaltak, különösen a cseh-németeket hódítván meg s teljesen a lutheranizmus felé hajolván. Az ó-utraquismus háttérbe szorult. Joachimsthal híres reformátora Mathesius János, kiváló szónok és író; Egerlandba Thilesius Jeromos vitte be a lutheranizmust.

¹ Az alábbiakra nézve v. ö. Moeller-Kawerau Lehrbuch der Kirchen-Geschichte III. B. 413. kv.

Az unitással Speratus Pál ismertette a lutheri tanokat, de egyelőre siker nélkül, mert prágai Lukács, legtekintélyesebb senioruk, az úrvacsorára, megigazulás tanára s keresztyén szabadságra vonatkozó nézetében Lutherrel összeütközött, minek következtében haláláig (1528) közelebbi megegyezés nem jöhetett létre. Lukács halála után azonban csakhamar megkezdődött a mozgalom, még pedig a legelső cseh nemesi családoktól pártfogoltatva. Készítettetek maguknak egy apológiát előbb cseh, majd német nyelven, melynek nyomtatását Luther eszközölte, ki a sákramentumok jelképileges értelmezését kivéve helyeselte benne foglalt nézetüket. Amde az apologia alapján megkezdődött térfoglalás csakhamar szemet szúrt a királyi udvarban, annyival inkább, mert csak az ó-utraquisták voltak befoglalva a vallási türelembe. A *conflictus* elkerülése végett átdolgozták az apológiát húsz artikulusban latin nyelven s bemutatták a bécsi udvarnál 1535 november 14., mire bizonyos elnézés következett. Most meg Luther nem akarta az augsburgi hitvallástétellel egyezésüket elismerni, pedig tudvalevőleg csak így nyerhettek türelmet, mialatt a calvinismust meg sem tűrték. Végre 1538-ban létrejött a megegyezés s a vallástétel megjelenhetett, mint *confessio bohemica*. Közben azonban kiviláglott, hogy az unitas nézetei a helvét irányú reformációhoz közelebb állanak. Az akkori senior, Augusta János, kiváló tehetséggel, nyakasságig menő önérzettel s lángoló lelkesedéssel felruházott férfiú, ki az unitas és új-utraquismus egyesítését tervelte, követeket küldött ekkor Kálvinhoz és Bucérhoz Strassburgba, kik kedvező fogadtatásra találtak. A levélváltások a regensburgi vallásügyi értekezések alatt is folytak (1541), másfelől felkereste Augusta Luthert is, kinek halála azonban a testvérek lutheránussá lételét végleg megakadályozta. Inkább a református idom felé hajoltak.

Vallási türelem tekintetében szerencsésebb volt Morvaország, hol a különböző felekezetek: utraquisták, testvérek, lutheránusok, sőt kálvinisták, zwingliánusok és újrakeresztelők egymás mellett megfértek. A testvérek főfészke a Zierotin birtokok, különösen Prerau, továbbá Eibenschitz voltak; a lutheranizmus főként Olmützben és Iglauban terjedt, ez utóbbi helyen Speratus Pál volt a reformátor, sőt behatolt az Nikolsburgba is. Az újrakeresztelők leginkább kézművesekből állottak; körülbelül 70 gyülekezetük volt. Vezérük, Hubmayer megkeresztelte többek között Liechtenstein Leonhardot is.¹

¹ V. ö. G. Loesche: Johann Mathesius etc. 1895. 70. oldal.

Sziléziának ez időben egyetlen herczegsége: Troppau tartozott Ferdinánd közvetlen fennhatósága alá, mialatt a többi három külön tartományuraik voltak; de az utóbbi három herczegség reformátori mozgalma érintette a Habsburg Troppaut is. Amazokban magok a hivatalok segítették azt elő, melyeknek viselői a mozgalomhoz csatlakoztak. Midőn a kolostorok megüresedésével a lelkészválasztási jog Troppauban is a városi tanácsra és gyülekezetre szállt, Ferdinánd csak azon kikötéssel erősítette meg ezt a jogot 1542-ben, hogy mindig az olműtzi püspök tudtával és akaratával válaszszanak olyan igaz hitű papot, a ki egy szín alatt szolgáltattja az úrvacsorát. Ebből származtak aztán a későbbi conflictusok.

Ilyen viszonyok voltak a schmalkaldi háború kitörésekor. Ekkor János Frigyes szász választó egy régi örökösödési szerződés alapján Csehországtól azt kívánta, hogy ellene fegyvert ne fogjon. Ily helyzetben, bár az új-utraquisták és unitas nemessége királya ellen nem emelt is fegyvert, de segítséget sem akart neki nyújtani a hittestvérek ellen. Vonakodásának okául azt hozta ugyan fel, hogy kiváltságai szerint a határon túl hadat viselni nem tartozik, mégis ellenszegülésnek vették azt. És ekkor következett a bosszú: bebörtönözések, pénzbüntetés, megostorzás, kiutasítás. Az ó-utraquisták mindent Augusta seniornak tudtak be, mire a király elrendelte, hogy az unitas a maga templomait adja át a katolikusoknak és ó-utraquistáknak. A kit elfogtak, kinozták; Augusta is egy Bilek János nevű pappal együtt árulás áldozatává lett s bebörtönöztetett, hol sokat kinozták vallomások kicsikarása miatt. Nagyon sokan kiköltöztek. Lengyel- és Poroszországban az unitásnak egy új egyháztartománya keletkezett, utóbbiból azonban a kivándorlottak 1574-ben visszatértek.

Ferdinánd meg ezalatt az odahaza maradtakkal kísérletezett. A lakosságnak már ekkor körülbelül csak $\frac{1}{10}$ része volt katolikus, fele pedig az unitás hive. Ferdinánd először az utraquistákat próbálta katholizálni s midőn ez nem sikerült, ismét az unitásra vetette magát, kik retenetes elnyomást szenvedtek Csehországban, mialatt Morvában a Zierotinok, a vas bárók védelme alatt helyzetük tűrhetőbb volt. Jött a segítő is a jezsuitákban, kiknek 1555 óta Prágában kollégiumuk, majd gimnáziumuk volt. Ez időben támadt a testvérek szektájának egy kiváló képviselője, Blahoslaw János senior, kegyes, tanult, rendkívül szorgalmas férfiúban, ki 1553 óta volt jungbunzlau diakon. Neki köszöni főleg az unitas magas irodalmi virágzását s bibliafordítása normatívává lett a cseh nyelv kifejlődé-

sében.¹ Midőn Mórítz szász választó újabb árulása folytán a protestánsok ügyei jobbra fordultak, őt szemelték ki ismételtén a cseh testvérek panaszaiknak Bécsben leendő előadására. Négyszeri útja azonban kézzel fogható eredményekre nem vezetett. Szerencsésebb volt a svájczakkal érintkezés a confessio újra átdolgozása tárgyában 1561-ben. Ugyancsak Blahoslawnak köszönik a cseh cancionált, vagy énekes könyvet, melyet aztán egy új, német kiadás követett.

A fogságban élő Augusta senior maradt és e hivatalát nem tette le akkor sem, midőn az unitas helyébe újat akart választani. Ebből összeütközés fejlődött, mire Augusta átlépett az új utraquistákhoz. Végre 16 esztendei szenvedésteljes fogság után megszabadult s visszatérvén a testvérek egyesületébe, itt folytatta hatalmas, erőszakra hajló szellemben működését.

Ferdinánd törekvései nem vezettek sikerre; halálával az unitas és új-utraquismus egyaránt diadalmasan kerültek ki a küzdelemből. Az ó-utraquismus ezalatt mind jobban közeledett Rómához s végre 1594-ben az úrvacsorai kehely engedélyezése mellett megtörtént a teljes kibékülés.

* * *

Az 1561-iki cseh tartománygyűlés, a szekták kivételével, minden biblián alapuló hitvallástétel szabad gyakorlatát megengedte, mit első sorban az unitas sietett hasznára fordítani, mely törekvésében nagy segítségére volt a prot. szellemű, európai hírű, udvari orvos, Crafftheim Crátó. Kérvényt nyújtottak be a császárhoz s a lutheranismussal egyezésük bizonyosságára mellékeltek ahhoz egy confessiót, melyet később a lengyelek kedvéért úrvacsorai nézetében a kálvini irányhoz alkalmazva, Wittenbergben megerősítették s latinul ugyanott kinyomatták.

Miksa császár az egyház reformálásának hive volt, de ezt a különböző felekezetek egyesítésével akarta keresztül vinni, vagyis ő sem hagyott fel a hagyományos egységes hit politikájával. Ezért a rendek is ez úton próbálták meg a sokféle zavarokból való kimenekvést. Vezérük Lobkovitz Bohuslaw Félix volt, családjának ev. ágát később száműzték, mialatt a kath. hercegi czimet nyert. A tartománygyűlés 1575-ben gyűlt össze, melyen a császár az egyházi ügyekről való tanácskozást első helyen engedélyezte.

¹ Alapjául szolgál a későbbi híres kraliczi bibliafordításnak (1579—93.)

Választmányt küldtek ki a hitvallástétel kidolgozására s hosszas vita után egy az augustana és az unitas tanainak összeolvasztásából készített hitvallástételben egyeztek meg, melyet a császárnak be is nyújtottak, jöllehet pusztán a luth. színezetű új utraquisták irták alá. Záradék volt az egyház-szervezet: főkormányzó-testület a rendek által szabadon választott prágai consistorium, melynek fenhatósága alá tartoznak az egyes körök consistoriumai. A négy kör mindenikében egy-egy superintendens s melléjük a három rendből: urak, lovagok és polgárok rendjéből defensorok választottak, kik meghatározott időben gyűléseket tartsanak, a visitatiót eszközölkéjék stb.

Így jött létre a tulajdonképeni „Confessio Bohemica“ eredetileg cseh, később német nyelven, mely köré sereglettek az evangélikusok egész elnyomatásukig. Sajnos, a császár Róma tanácsára, sőt fenyegetésére nem erősítette azt meg. E helyett szóbelileg megígérte az evangélikus rendeknek vallásuk szabad gyakorlatát; megengedte, hogy defensorokat választsanak, kik panaszaikkal eléje járuljanak, sőt biztosította őket, hogy gondoskodni fog arról is, hogy utódai a rendeknek magokat erre kötelezzék. Mire Rudolfot megválasztották cseh királylyá 1578 szept. 11-én s ígéretet vettek tőle, hogy az atyja által megígértéket meg fogja tartani.

Az ünnepélyes királyi biztosításnak meg lett a hatása. Az ev. nemesség prédikátorokat állított be; a városok hasonlólag jártak el. A templomok Prágában egymás után evangélikussá lettek. És most elkövetkezett a kijózanodás. Császári kibocsátvány tiltotta be a Confessio Bohemica nyomtatását s városokba ev. prédikátorok hívását. Tehát — a császár értelmezése szerint — csak a luth. uraknak és lovagoknak volt szabad vallásgyakorlatuk.

* * *

Rudolf uralkodásának kezdete békés, vége pedig annál viharosabb volt mindhárom szláv-német tartományra nézve.

Említettem, hogy Alsó-Ausztriából és Tirolból üldözések folytán Morvaországba jutott az újrakeresztelők szektája, hol eleinte a legkülönbözőbb felekezetek vallási türelemben részesültek. Sőt a nemesség is megkedvelte őket lassanként megbízhatóságuknál fogva. Rudolf a jezsuiták betelepítésével kezdte meg ellenök a harczot. Ezek csakhamar annyira megnyerték a lakosságot, hogy midőn Dietrichstein Ferencz kardinális lett olmützi püspökké 1599-ben, a morva testvérek feje, Zierotin Károly, felségsértőnek nyilvánított, mire a brünni

tanácsot a protestánsoktól megtisztították, az ev. papokat elűzték s többé akatholikusokat nem fogadtak be. Persze az újrakeresztelők iránti türelemnek is vége lett, a kiknek különösen jó módját irigyelték. Talán sehol nem ment gyorsabban a Rómához visszatérés, mint itt.

Annnyival erősebb küzdelmeket kellett kiállani Csehországban. Itt is jezsuitáktól indult ki az ellenreformáció, kiknek pár birtokon kollégiumuk volt. 1584 július 31-én egyszerre csak egy rendelet jelent meg, mely felújította a pikardok ellen régebben hozott határozatokat s melynél fogva ezek a törvény oltalma alól kivétettek. Jóllehet az összes akatholikusokat értették, a pikard jelzöt senki sem vette magára, különben is a lakosság háromnegyed része volt érintve. Csak a királyi városok maradtak védelem nélkül, melyek számára a rendeletet megújították, harmadszor 1603-ban.

Ez időben kiváló védelmezője támadt az unitasnak Budowai Budowec Wenzel sokat utazott és tanult, erős jellemű cseh lovagban. Midőn a Mátyástól szorongatott¹ Rudolf 1608-ban a tartománygyűlésen megjelent a rendek segítségét kérni, ezek Budowec-vel élükön először a vallásügyi kérdést kívánták tárgyalni. Komoly, méltóságteljes volt a tanácskozás, pusztán a jezsuiták ellen keltek ki hevesebben. És bizonyára eredményes is lett volna, ha Rudolf e közben Mátyással békét nem köt. Újabb rendelet következett hát, mely a pikardok elűzését parancsolja s egyedül az ó utraquismust s katholicismust mondja jogosítottnak. Persze, hogy a tanácskozásoknak viharossá kellett lenni. Egy Budowec által szerkesztett iratban a rendek kinyilvánították, hogy egymást kölcsönösen védeni fogják. Szövetkeztek 1609 június 5-én Csehország önállóságának Ausztriával szemben, rendi szabadságuknak a koronával szemben s vallásuknak Rómával szemben védelmezésére.

¹ A viszály tulajdonképeni oka az volt, hogy Rudolf a bécsi és zsitvatoroki békepontokat semmiképen sem volt hajlandó elfogadni, úgy hogy Mátyás magát a családot látván veszélyben, féltette a családfő iránti tiszteletet, különösen, miután Illésházy, Thurzó György, a morva Zierotin s az osztrák Tschernembl is erre biztatták, s Rudolf tudta nélkül összehívta az osztrák és magyar rendeket. A két országgyűlés a lázadásnak azt a törvényes formát adta, hogy a rendek szövetkeznek a bécsi és zsitvatoroki békekötésnek bárki ellen való megvédésére. A szövetséghez csatlakozott Morvaország is, ellenben Csehország vonakodott. Az 1608 június 25-iki egyezség szerint Mátyásé lett Magyarország, Ausztria és Morvaország. Rudolf pedig cseh király maradt. L. Szalay-Baróti: „A magyar nemzet tört.” III 205 kv.

Majd szövetségesekre is találtak a sziléziai rendekben június 20-án. Szilézia csaknem egészen lutheránussá lett. Híres szónokai és írói közül kiváló Philadelphus Márton cseh író. Az ellenreformációt Troppauval kezdték, mely a császári parancsnak sokképen ellene szegült. Ekkor kimondatott a száműzetés, mely azonban a maga rettenetességében a háborúk miatt csak 1607-ben hajtatott végre.

A szövetkezés, hozzávéve a Mátyás által okozott bonyodalmat, segített a cseheken, kik 1609 márczius 19-én a sziléziaiakon is, a kik augusztus 20-án nagy pénzösszeg fizetése mellett „felség-levelet“ nyertek, mely, mint nálunk az arany bulla, minden időkre érvényes alaptörvényül kellett, hogy szolgáljon. Külön „megegyezés“ jött létre az evangélikusok és katolikusok között is. E két irat alapján teljes vallásszabadságot nyertek lutheránusok, cseh testvérek, kálvinisták egyaránt, kiket együttesen utraquistáknak neveztek. Úgy a „felség-levél“, mint a „megegyezés“ a tartományi rend örök alkotó részéül ismertetett el ez év július 22-én a cseh tartománygyűlésen s az eredeti okiratot őrizet alá tették.

Ezeknek alapján rendezték aztán az egyházi viszonyokat. Szerveztek consistoriumot, állítottak seniorokat, defensorokat stb. Ámde Rudolf csakhamar megbánta engedékenységet s a Mátyás elleni dühtől is vezéreltetve, azt a szerencsétlen tervet gondolta ki, hogy Leopold főherczeg, passauai püspököt cseh királylyá teszi, hogy a protestantismust elnyomja. Tervéért trónjával lakolt. Leopold vad hordái ugyanis betörték Prágába s rettenetes vérfürdőt készítettek ott, miután árulással bevették. Kimondhatatlan düh fogott el mindenkit. Meghívták Mátyást a trónra, mire Leopold hadai visszavonultak, cserben hagyván Rudolfot, kit a Hradschin-ban fogva tartottak. Mátyás seregei pedig bevonultak Prágába s Rudolf lemondott 1611 április 11.

* * *

Mátyás egy kiadványában minden előjogot biztosított, sőt a Sziléziával kötött szövetkezést is megengedte, melynek Troppau herczegségét később Lichtenstein Károly herczegnek adta. Azonban, bár sikereit a protestánsoknak köszönheté, ezek bizalma ő benne is meghiusult. Csakhamar áttette székét Bécsbe s Csehországban a kisebbségben levő katolikusok maradtak az uralmon. Könnyű volt a császárral boldogulni, ki teljesen Klesl befolyása alatt állott.¹ Az ellenségeskedések

¹ Alábbiakra nézve lásd Gindely művét; „Geschichte des dreissigjährigen Krieges“, mint egyik főforrást.

kezdetét az képezte, hogy a prágai érsek egy rendeletet eszközölt ki a vénülni kezdő császárnál, mely lelkészi javakon a lelkészi állások betöltési jogával őt ruházta fel. Persze, hogy az evangélikus papokat eltávolították s katolikus kultuszt hoztak be. A „felség-levéiben“ egyházi és lelkészi javakról külön említés nincs, de a „megegyezés“ királyi javakon megengedi a prot. templomok építését s ilyenül tekintették a papi birtokokat is. És a cseh közjog a protestánsoknak adott igazat, Ez a ki nem egyenlített pont a 30 éves háborúnak oka. mialatt a braunauai és klostergrabeni templomok ügye másodrendű fontosságú.

Mind közelebb-közelebb mennydörög. A dynasztia is erélyesebben akart a rekatholizálás útjára lépni s a tehetetlen Mátyás helyére erélyesebb uralkodót, a stájer Ferdinándot szemelte ki különösen Miksa főherczeg, a ki unokaöccsük volt, mert csak leánytestvérük, a spanyol királyné családjában lett volna megfelelő örökös, az ő trónöröklési igényeit azonban más úton kielégítették. A protestánsok persze a tervnek ellene voltak, mégis keresztül vitték Ferdinándnak első sorban cseh királylyá „elfogadtatását“ 1617 január 9, mert a rendek választási jogukkal, melyet 1608 óta gyakoroltak, nem éltek. Most mindenütt megkezdődnek a jezsuita mesterfogások, a felség-levélnak alig van olyan pontja, melyet meg ne sértettek volna; e mellett az evangélikusok között is egyenetlenség támadt. A templomfoglalások s azokból folyó összeütközések napirenden voltak.

A sokféle panaszok megbeszélésére az evangélikusok vezetői: Ruppá Wenzel Vilmos herczeg és Thurn Mátyás gróf Prágába összehívták az első protestáns értekezletet 1618 márczius. És bár a defensoroknak jogában állott a gyűlés összehívása, panaszaikra elutasító választ kaptak, sőt az értekezlet tartását betiltották s lázítás vádjával illették őket. Ennek daczára megtartatott a második protestáns értekezlet májusban, hol különösen a helytartók elleni ellenszenv érte el legmagasabb fokát. Közülök a két leggyűlöltebbet: Slawata Vilmost és Martinic Jaroslawot titkárjukkal együtt ős cseh szokás szerint az ablakból kidobták a nélkül, hogy bajuk történt volna. Erre 30 direktorból álló ideiglenes kormányt alkottak s megindult az általános fegyverkezés.

A rendek aztán próbálták magukat igazolni egy nagyobb és kisebb Apologiában, melyeket kíséző-levéllal Bécsbe küldtek; de a mellett odahaza kiutasították a jezsuitákat, sőt katolikus méltóságokat is s feltétlenül tartották jogukat lelkészi javakon is a lelkészek meghívásához. Az udvar két pártra oszlott:

Ferdinánd és Miksa főherczeg erőszakot akartak, Klesl ellenben egyelőre alkudozást ajánlott, a miért foglyul Tirolba is vitétt. Mátyás mégis az ő tanácsát követte, bár a rendekkel megegyezni nem sikerült. Halálával Ferdinánd és a háborúpárt került uralomra.

*

*

*

A cseh példának követője akadt: Szilézia, majd Lau-
sitz,¹ hasonlóképen directoriumot állított fel Morvaország s
1619 július 31-én megkötötték Csehországgal a véd- és dacz-
szövetséget. Az általános törekvés volt a Habsburg-ház detroni-
zálása s a szövetségbe bele akarták vonni Magyarországot
is. Kissé elkéstek, mert Ferdinánd május 15-től fogva Magyar-
ország választott királya volt s a szövettek követe, Jes-
senius, csak június 26-án érkezett meg, így legfeljebb annyit
tehetett, hogy ügyüknek a rendek között pártot szerezzen.

Ezalatt a szövetséges seregek Thurn vezérlete alatt
Bécs ellen nyomultak s csak az a szerencés véletlen szabadit-
totta azt meg, hogy Dampierre császári vezér seregének elő-
őrsei megérkeztek. Csakhamar rosszra fordult azonban a csehek
ügye. Buquoy császári vezér megverte Mansfeldet Zablat-nál,
közben a megüresedett császári méltóságokra is Ferdinándot
emelték.

Ez utóbbi ténynek óvatosságra kellett volna inteni, hiszen
a császárválasztás tulajdonképen erőmérkőzés volt a közép-
európai katolikus párt és a protestáns pfalzi párt között.
Mégis az 1619-iki prágai gyűlés egyidejűleg nagyfontosságú
lépéseket tett. Kimondták Cseh-Morvaország, Szilézia és Lau-
sitz conföderatióját s két nappal később megfosztották Fer-
dinándot a cseh tróntól, melyre a protestánsok üldözése
folytán érdemtelenné tette magát. Ez történt augusztus 19-én,
ugyanezen hónap 26. és 27-ik napjain megválasztották V. Frigyes
pfalzi választót cseh királylyá. A következő napon, augusztus
28-án, megtörtént Frankfurtban Ferdinándnak császárrá válasz-
tatása.

A pfalzi választót a protestáns unio, Ferdinándot a
katolikus liga támogatta, amott Anhalt fejedelme, itt Miksa
bajor herczeg, vezetett. Végzetessé vált, hogy a protestáns
szász választó: János György a ligához csatlakozott, miben a
cseh trónnál mellőztetése is közreműködhetett; ezzel szemben
sikerült Bethlent a szövetségeseknek pártjukra nyerni.

Bethlen azonnal a cselekvés terére lépett. Ügyüknek
megnyerte a török szultánt is s miután alakilag a felkelésre

¹ Luzsácia.

jogot nyert az által, hogy számos magyar főúrral magát a szabadság védelmére felszólította, augusztus végén Gyulafehérvárról megindult, föllépését „Querela Hungariae“ cz. Alvinczi Péter kassai lelkész által szerkesztett híres röpiratával igazolván a külföld előtt. Csakhamar hatalmába került az egész Magyarország, sőt szeptemberben már a cseheknek is küldhetett segélyt; elfoglalta Pozsonyt a koronával együtt, hova Forgács nádorral november 18-ra országgyűlést hivatott.

E fényes eredménnyel ellentétben fejlődtek a viszonyok Csehországban. Frigyes nem tudta teljesen alattvalói szeretetét megnyerni. Udvari papjának, Scultetusnak segélyével a prágai templomokból a képeket s ereklyéket eltávolíttatá s teljesen református cultust hozott be. Még jobban elkeserítette pedig a kath. pártot azáltal, hogy a papi javakat egymás után adóztatták s fosztogatták a seregek, a melyeknek sokszor több hónapról hátralékban volt a zsoldjuk, s a melyek rendetlen tömegei felett a császári seregek, de különösen a Miksa herczeg által vezetett ligacsapatok s a szász segély-sereg határozott előnyben voltak. Ehhez járult, hogy a külpolitika terén is Ferdinánd részén volt a szerencse. Spanyolország kész volt Frigyest Pfalzban megtámadni s a francia Bourbonok csodálatosképen még mindig nem mozdultak, holott most lehetett volna ellenségük, a Habsburgok kelet-európai uralmának véget vetni. Frigyes mostoha atyja, Jakab angol király, legfeljebb a béke közvetítésére mutatott hajlandóságot — persze hiába fáradozott —; a cseh korona elfogadását ellenezte, sőt kész volt a barátságos érzületű Holland ellen terveket szőni. Előre lehetett látni az eredményt, miért is elnevezték Frigyest „hó királynak“. Sőt Ferdinánd és bajor Miksa abban is megegyeztek, hogy a pfalzi gróft megfosztják választó fejedelemségi jogától, a mit aztán Miksának ígért Ferdinánd.

Ilyen kedvezőtlen helyzetben természetesen Bethlen sem köthette össze a maga ügyét végleg a Frigyesével. Bizonyára az ő akaratával történt, hogy a pozsonyi országgyűlés a csehokkal megkötötte a szövetséget 1620 január 15-én, de ugyanakkor fegyverszünet is jött létre Bethlen és Ferdinánd között, békealkudozások céljából, január 16-tól szeptember 23-ig. A csehek ezalatt az egész télen folytatták a háborút, de a rengeteg pénzhiány s a katonák fegyelmezetlensége miatt eredményt elérni nem lehetett.

Eredményesebb lett a hadviselés, mikor Frigyes újszülött kis fia keresztatyjául Bethlent híván meg, sikerült őt rábírní, hogy mellette ismét sikra lépjen. Először a békét akarta köz-

vetíteni s mikor ez nem sikerült, a besztercebányai országgyűlés megkötötte a csehekkel az egyességet, a hadviselés alatt adandó segélyül 300 000 forintot szabván meg, melyből a cseh követek 100.000 frtot első részletül ki is fizettek. Bethlen aztán megtette az utolsó lépést is, augusztus 25-én magyar királyllyá választatta magát. Ez időben történt, hogy Tschernembl törekvéseire az alsó-ausztriaiak is szakítottak Ferdinánddal s védőjükül Frigyeset kérték fel, ki azonban hódolatukat nem merte elfogadni. (Aug. 1).

Ismét az történt, a mi már előbb. Bethlennek újra sikerült eredményeket elérni. Pozsonynál maga Dampierre is elesett, Frigyesnek meg 8000 lovast küldött segélyül. Hiába. Időközben megérkeztek Ferdinánd szövetségesei is s ügye jobbra fordult. Miksa Felső-Ausztriába tört s ellenállásra nem találván, miután Herbersdorfot tartományi fővé tette, feltartóztatlanul vonult Csehországon át Prága felé. Útközben az ellenálló városok rettenetesen lakottak. A cseh hadsereg részéről, melyet Anhalt fejedelme vezérlett, szívósabb ellenállás csak Rakonitznál mutatkozott, ámde Miksa és Buquoy egyesült seregei, anélkül, hogy az ellenállással törődtek volna, egyenesen Prága alá vonultak. Mi természetesebb, minthogy a szövetséges seregek is siettek őket megelőzni. Fehérhegynél volt a csata november 8-án, hol a Tilly által vezérelt bajor és a Buquoy vezérlete alatti császári seregek a szövetséges haderőket tönkre verték. Bethlen lovasai meg sem érkezhettek. A csata után önként megadta magát Prága minden feltétel nélkül, zsákmányolás martalékául. Frigyes pedig menekülni volt kénytelen. Miksa bajor herczeg egyelőre bocsánatot hirdetett, Liechtenstein Károly herczeget tevén helytartóvá, kinek egyik első ténylege volt a jezsuiták visszahívása.

Meghódolt Morvaország is, daczára Bethlen fenyegetéseinek, melyekkel vissza akarta a rendeket riasztani s ugyanazon önkénynek esett áldozatul, mint Csehország, csakhogy itt helytartóvá Dietrichstein érsek lett. Bécsben ugyanis elhatározták már mindkét tartomány anyagi tönkretételét s siettek Morvába is beköltöztetni a jezsuitákat.

Szerencsésebb helyzete volt Sziléziának és Lausitznak, melyek János György szász választónak hódoltak meg, ki egyetemes bocsánatot hirdetett s biztosította a tartományok politikai s vallási szabadságát. E czélra „Accord“ czim alatt egy a császár által is megerősített okmányt állított ki.

Csak a kalandor Mansfeld tartotta fenn magát s képviselte holland segélyllyel a száműzött, az unió által is cserben hagyott Frigyes ügyét előbb Csehországban, később Pfalzban,

a mi persze nem akadályozta meg a bosszú művének végrehajtását. A cseh tartományok az örökös tartományokkal egyenrangúakká lettek, s a bécsi tanácsadók írásban kidolgozott véleménye alapján kezdetét vette a protestánsok teljes ruinálása. Csehországban 1621 június 19-én 27 nemes ítéltetett halálra, politikai látszataból köztük egy katolikus is. Majd másfél évtizeden át rablásszerűleg konfiskálták a nemesek és városok vagyonát, úgy hogy csakhamar a birtoknak $\frac{2}{3}$ -a a császár tulajdonába ment át, a minék nagyobbik felét a kezelő főbb tisztviselők elsikkasztották. Mindenkit kivétel nélkül confiscáló bizottság elé állították.

A rendi vezetők után következtek a ref. tanítók és papok és az unitas papjai Prágában, kiknek nyolcz nap alatt halálbüntetés alatt el kellett hagyni az országot; még ugyanazon évben, 1621-ben, rákerült a sor a Confessio Bohemicára, végre a következő évben a lutheránus templomokat is bezárták s prédikátorait száműzték. Prága megtisztított. Következett a sor a vidékre, hol a szokásos vallásügyi bizottságok jártak, megszegyenítették s aztán elűzték a prédikátorokat, némelyeket börtönbe vetettek, felakasztottak, megégették. Helyökbe jöttek aztán léha, tudatlan, feslett kath. papok, szokott módon színházias fényvel, czeremóniákkal, oltárok felszentelésével stb. ápolván a babonát. Két év alatt hivatalos becslés szerint 1,500.000 tallér értékű vagyon jutott a papság kezébe; jezsuiták vezetése alá került az egyetem is. A városi tanácsokat katolikusokból szervezték, a prot. emlékeket házakról, kelyhekről, sőt a sirokról is eltávolították. Mindama vallási iratokat, melyek 1414—1635 között jelentek meg, megégették, halálra ítélvén vele a hazai irodalom aranykorát. Ferdinánd az okiratokat, szabadságleveleket, köztük a felség-levelet Bécsbe vitette, pecsétjeiket letépte, aláírásukat lemetszette és azután a tűzbe vetette őket. Bécsbe vitték a cseh koronát is, melylyel többé soha nem koronáztak: a családi ereklyék közé került az.

A lakosokat meg Liechtenstein dragonyosai vitték vissza az egyedül idvezítő anyaegyházba, Caraffa püspök szavai szerint: a cseheket kintatással kell eszökre téríteni. Minden emberi gondolkozást felülmulnak az erőszakosságok a felizgatott csöcselék, elvadult úrfiak s démoni papok részéről. Katonák kivont karddal kényszerítették a processiókon részvételre; egy Kolowrat gróf maga korbáccsal ütlegelte alattvalóit, hajukat tépte, köpdöste, szájukba erőszakkal tette az ostyát. A ki ellen mert állani, annak levágták fülét, orrát, kerékbe törték, megbilyagozták.

Nem maradt hátra Dietrichstein érsek sem Morvában.

1622 nov. 3-án 51 személyre mondatott ki javaik confiscálása. Majd következtek a lakosok, kikre hasonló jószágvesztés várt. Még szerencse, hogy a nikolsburgi béke a háború iszonyainak legalább véget vetett. A Spielberg, a maga iszonyú kaszamátaival sokat tudna beszélni a szegény protestáns foglyok szenvedéseiről.

1627-ben új cseh tartományi szervezet adatott ki, mely a nemesi kiváltságokat az örökös tartományokéval egyenlősíti; majd a rá következő patens jólesőleg constatálván, hogy az egész tartomány az egyedül idvezítő hitet vallja, a felséglevelet, mint kényszerítettet, hatályon kívül helyezi. A kegyelem-döfést azonban a nemességnek az ugyanez évi július 31-iki patens adja meg, mely elrendeli: az urak és lovagok rendje egy vallásügyi bizottság előtt hat hónapi oktatásnak vessen alá magát, s a kiben az áttéréshez akkor sem lesz hajlandóság, hagyja el a tartományt s birtokait adja el katolikusoknak. 30.000 család, 185 nemesi nemzetség költözött ki; a vándorlás egy századig (1730-ig) tartott. Csehország, egykor Németország szive, pusztává, üressé lett, lakosainak $\frac{2}{3}$ részét elveszítette. Morvaországban a nemeskeblű, előbb békét akaró, de népét a fogságba is követő Zierotin Károly vezette a kivándorlást. Sokan mentek csehek is Szászországba; Zittauban, mely később könyvnyomtatásáról lett híressé, az unitas telepedett le. A kalvinisták legszívesebben Berlinbe, Hollandba, Angliába mentek. Híres gyülekezete volt a száműzött unitasnak Lissában, Lengyelországban, melynek vezetője minden idők nagy embere, Komenius Ámos János volt.

Lausitz szász fenhatóság alá került s a cseh tartományok közül kilépett. Sziléziának Troppau s 1622-től fogva Jägerndorf herczegsége ismét a Liechtensteiné lett s így hiába volt az „Accord“, a két herczegségnek szabályzatot kellett aláírni, hogy maguk között akatholikusokat nem tűrnek.

Az elnyomott országnak csak kevés fellélegzést engedett a Gusztáv Adolf fellépése: nemsokára felharsantak Wallenstein harsonái. A westphaliai békében pedig pusztán Szilézia említettük; az itteni nemességnek engedi meg a császár, hogy hitők miatt ne vándoroljanak ki, de istentiszteletre a szomszédos territoriumra járjanak. 1652-ben Teschen is közvetlen Habsburg fenhatóság alá jutott s ezzel együtt eltiltatott itt is a nyilvános isteni tisztelet; 49 templomot bezártak. Az ellenreformációt I. Leopold alatt a jezsuiták vitték tökéletességre, kiknek főtámaszuk Liechtenstein Eusebius herczeg volt. Ez időben történt, hogy Sziléziának többi részei is Habsburg kézre jutottak. 1675-ben ugyanis az itt uralkodó Piaszt her-

czegi család kihalt s ettőlfogva az ő családi birtoka is osztotta a többi sziléziai hercegségek sorsát. XII-ik Károly svéd király, kihez védelmül fordultak, az altranstädti békében 1707. kieszközölte, hogy a felső-sziléziaiak mintegy 120 templomot visszanyerjenek, de Teschennek nagy áldozatok árán is csak egy templom építését engedte meg egy 1709-iki okirat. Így épült 1710 óta a 40,000 lélekkel bíró gyülekezetben a 8000 emberre szánt Jézus-templom, majd a később nagy jelentőségűvé lett iskola. Ezeket a zavarokat falhasználva, porosz Sziléziát II. Frigyes 1742-ben ismét elszakította. A megmaradt rész aztán több-kevesebb türelmet élvezett. 1749-től fogva Teschenben consistorium is állított s úgy VI. Károly, mint Mária Theresia a pragmática sanctio érdekében kiméletesen jártak el.

* * *

Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben Galiczia Ausztriáé lett. Mária Theresia az akatholikusok jogait megerősíté s ugyanezen évben az elpusztult helyekre leginkább német lutheránus telepítvényeseket hozott be, kik 1775-ben lelkészt is hívhattak meg. Kivülök képviselve volt még az unitas, de legtekintélyesebb számban a ref. egyház, jó részben nemesekből, kiknek elbizott önteltsége — sajnos — hazájok vesztét is okozta. Ez nem engedte meg azt sem, hogy alattvalóikat, kik természetes szövetségeseik lettek volna, jogokban önmagukhoz felemeljék. Végül felemlíthetők a kevés számú anti-trinitáriusok.

Bukovinába 1774-ben vonultak be az ausztriai csapatok, közöttük néhány evangélikus. A tartománynak egyetlen prot. telepe, Sadagóra érdemel említést.¹

II. A türelem és egyenjogúság korszaka.

Az eltemetett protestantizmust II. József, az önkény és a felvilágosodás eme zsenialis képviselője, támasztotta új életre. Anyjához írott levele szerint mindenét feláldozta volna, hogy alattvalói katholikussá legyenek, de azért a nem katolikus felekezetek iránt ritka türelmet tanusított. Új korszakot

¹ Lásd alább is s v. ö. a „Die Ausbreitung des Protestantismus in der Bukovina“ cz. dolgozatot a „Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Prot. in Östereich“ 1904-iki jubiláris számában.

nyit ezzel meg a türelmetlenség kora után. A kezdetet képezi a szokásos vallásügyi bizottságok eltörlése (1780), a tévhitűek Erdélybe vagy máshova kitelepítésének tilalma és a könyvizsgálat beszüntetése 1781. Pár hónappal később beszünteti Mária Therezianak 1778-iki vallásügyi patensét. Végre a hallgatólagos türelmet követi annak nyílt kihirdetése a türelmi rendeletben, 1781 október 13-ról keelve. A császár meg lévén győződve a lelkiismereti kényszer káros voltáról, a lutheránusoknak, reformátusoknak és nemegyesült görögöknek megengedi a magánisteniszteletet. A hol 100 család vagy 500 lélek van, építhetnek imaházat és iskolát, persze harang, torony és nyilvános bejárat nélkül; hívhatnak meg predikátorokat, tanítókat, de lehetőleg tartományi alattvalók legyenek. A stolát a kath. papnak kellett fizetni s az anyakönyvet is itt vezették. Vegyes házasságból származó gyermekek közül csak a fiúk követték a prot. apa vallását, a többiek katolikusok. Megengedettett nem katolikusoknak is ház- és vagyonszerzés, polgár-, mesterjog s akadémiai címek szerzése, hivatalok viselése. Végre a száműzöttek visszatérhettek.

Az első évben a protestánsok száma 73,000-re rugott, minekfolytán mintegy visszahatásul egy udvari rendelet megállapította azt az időt, a meddig ki-ki jelentkezni tartozott, melynek elmulasztása után hat heti oktatásnak kellett magát alávetni. Természetes, hogy a protestánsok ügyének nagyon sok ellensége volt különösen a püspökök között, viszont dicsérrel kell néhány nevet feljegyezni, így Rautenstrauch István braunauai apátét, a kultuszügyi udvari bizottság elnökéét. Salzburg tudvalevőleg érseki birtok volt s uraitól rettenetes üldözéseket állott ki; utolsó uralkodó-érseke Jeromos azonban (1772—1803/12) szintén a felvilágosultak közé tartozott, sőt egyik levelében a biblia olvasását ajánlja.¹

A protestánsok részéről nagy volt az öröm. Emlékérmet verettek a császári nagy tett megörökítésére. Sajnos, eleinte minden nyomorultul, koldus módra mehetett. Úgy látszik, confessionalis zavarok is voltak, amennyiben lelkészek és gyülekezet nem együvé tartozók voltak s e miatt viszály támadt.² Tardy (Gesch. Skizze 17 kv.) azt a körülményt, hogy a csehek között lutheránusok is vannak, annak tudja be, hogy e gyülekezetek eleinte a felső-magyarországi hasonló dialektust beszélő

¹ Salzburgot az 1802 december 26-iki párisi szerződésben szekularizálták s Ferdinánd főhercegnek adták.

² V. ö. „Jahrbuch stb. dr. Skalskytól a cikket: Aus dem Amtsleben des ersten mährisch-schlesischen Toleranz-Superintendenten.

tótok közül hívtak meg néhány lelkészt, kik aztán néhány gyülekezetben fenn is tudták magukat tartani. A többi cseh gyülekezetek azonban inkább szinmagyar papókat hívtak, különösen Sárospatakról, kik aztán magukon először latin nyelvvel segítettek. Később is Magyarországon, Sárospatakon, Pápán, Kecskeméten, sőt Debreczenben neveltették papjaikat. s lettek reformátusok, mialatt a németek a szomszéd Németországgal való érintkezés folytán lutheránusok.

A gyülekezeteknek aztán maguknak kellett berendezkedniök. Nemesség nem volt, a polgárság egyházi és rendőri gyámkodás alatt: úgyszólván mindent az eddig lenézett, semmibe vett parasztsztyál csinált saját áldozatkészségéből. Nem ritkán az elromlott régi imaház roncsaiból építették fel a nyomorúságos újat, mert pénz nem volt s mindent adósságra kellett csinálni. Gyűjtések folytak Németországban, Svájcban és Magyarországon. Majnai Frankfurtban a Gusztáv Adolfegetnek egy válaszmánya működött az új gyülekezetek felsegítésén.

A felügyeletet a császár magának tartotta fenn. Először csak két superintendens volt, majd az 1781 július 22-iki udvari rendelet az egyes tartományok számára külön superintendenseket ígér, a tescheni consistoriumot pedig, mint külön intézményt, meghagyja; ez utóbbit helyezték aztán Bécsbe át s kettőssé tették, reformátusok és lutheránusok számára, kath. elnökséggel, mely azonban nagyon rendőri színezetet viselt. Ezenkívül neveztek ki a lutheránusok számára négy, a reformátusok számára három superintendens, több seniort, kik az egyházlátogatást végezzék. Hogy milyen volt a zavar, mutatja az a körülmény, hogy a superintendensek kerületeiket nem ismerték, az engedelmességet pedig egyesek megtagadták. Ilyen esetekben a tartományi hivatalok intézkedtek. Végre egy lista felsorolta a használható katechismusokat, ének- és áhítatosági könyveket.

Ez időben lépett fel a protestantizmus Bukovinában is. 1786-ban egy kálvinista székely falut telepítettek ide át, melynek maradványai az andrásfalvaiak; a lutheránusok pedig a Szepességből, Erdélyből és Németországból betelepített bányászok.

József utódja volt II. Leopold (1790—92), korának egyik legtehetségesebb, jóakarató uralkodója, a felvilágosodás híve, de egyszersmind alkotmányos szellemű. Ennek daczára 1791-iki udvari rendelete erősen hangsúlyozza az evangélikusok aláztos állapotát, a kik iránti türelem a törvényadónak jóakaratótól függ s így nem örökre szóló, constitutionalis törvény.

*

*

*

Ezek az intézkedések szabták meg az II. Ferencz (1792—1835) alatti protestantizmus fejlődését, irányát is. Ámde gátat vetett eme fejlődés elé Európa mindenható miniszterének, a korlátolt s vallási ügyekre végzetes jelentőségű Metternichnek befolyása. Nyíltan nem tett a kormány semmit, de annál több aprólékos bosszantásoknak voltak a protestánsok kitéve, kik az elhagyott egyház iránt is teljesítettek fizetési kötelezettséget s különös jóváhagyás nélkül sem földet, sem házat nem vehettek, sem polgári jogot nem szerezhettek, hivatalt nem nyerhettek. Az átlépés a protestantizmusra csaknem lehetetlen volt. Szellemi téren pedig a jezsuitizmus üzent hadat a josephinizmusnak, bárha a főpapság köréből is sokan voltak ennek hívei.¹ Nevelésben az igazi vallásosság s erkölcsösség helyére a pusztá cerimoniákat hozta be s az osztrák politikát, mely a Napoleon elleni alliance óta befolyásának csúcspontjára hágott, a pápai politika igényeinek legnagyobb mértékben szolgálójává tette.

Ferencz uralkodása alatt nevezetesebb mozzanatok: a reformatio 3-ik évszázados ünnepe 1817 október 31-én, továbbá egy theol. intézet alapítása. Felállításánál különös érdem illeti meg a Magyarországból Csehországba átköltözött ref. lelkészeket, kik nem lévén az ausztriai bueaukratikus egyház-kormányzathoz szokva, lelkészi értekezleteiken épügy, mint superintendenseik útján, az autonomikus fejlődés egyik eszközét, a főiskolát sürgetik. Két derék hazánkfia, Kovács Ferencz és Szücs Sámuel superintendensek e tárgyban gyűléseket rendeznek, sőt egy 1793 junius 25-iki udvari rendelet e célra gyűjtést engedélyez Magyarországon és Erdélyben. De szűkségessé tette a theol. intézet felállítását a folytonos lelkészhiány is. Birodalmi s dynasztikus érdekekből, meg a német prot. theologia szabad irányzata következtében kezdettől fogva meg volt tiltva, hogy Németország egyes részeiből hívjanak meg lelkészeket, magyar ifjak meg nem igen vállalkoztak. Egyelőre úgy segítettek magukon, hogy Patakon, Debreczenben Pozsonyban s másutt képezték saját stipendiumaikon lelkészeiket. De az volt a baj, hogy még csak egy megfelelő előiskola vagy gymnasium sem volt prot. kézen. Így jött aztán a consistorium arra a gondolatra, hogy legalább a tescheni iskolát kellene theol. gymnasiummá átalakítani, melynek végeztével az ifjak

¹ Nippold. Handbuck der neuesten Kirchengeschichte II. B. megfelelő helyei.

külföldi egyetemet látogathatnának.¹ A végső lökést, úgy látszik, az osztrák császárságnak a német birodalmi szövetségtől 1806 augusztus 6-án történt elszakadása adta meg hozzá. Az ez évi szeptember 11-iki császári rendelet már határozott tervet kíván egy prot. theol. intézet felállítására, hogy a külföldre járásnak teljesen vége szakadjon. Így alakítottatott aztán a tescheni iskola theol. gymnáziummá át 1810 november 9-én, majd a mai bécsi theol. facultásnak is letétetett alapja s az megnyilhatott 1821 április 2-án, a consistorium legfőbb felügyelete alatt. Kiváló arabnyelvtanára volt Wenrich György Segesvárról.

Ferencz idejében történt, hogy egy Habsburg, Károly főherceg, az aspersni győző, áttérés nélkül elvehette a ref. Hénriette nassau-weilburgi hercegnőt, kinek kedvéért a bécsi Dorottya-utcza ref. templomnak is utcza bejáratot csináltak, de a melyet halálával (1829) befalaztak. Temetésén hangzott először II. Miksa óta a Burgban ref. superintendens ajakáról, ki két kath. pap között állott, ref. temetési beszéd s magának a császárnak fenyegetésére engedték meg, hogy a holttestet a kapuczinusok templomában levő császári sírboltba helyezték.

Váratlanul meglepő fordulata a türelmi korszaknak a zillerthaliak esete. Ez a szorgalmas, iparos és kereskedő nép a ~~türelmi rendelet~~ idején részben Tirolhoz tartozott s így közvetlenül, részben a salzburgi érsekséghez s így közvetve II. József rendelete ott is érvénybe lépett. Időközileg azonban a XIX-ik század elején mindkét rész egyideig bajor fenhatóság alá tartozott. Most teljes lett a zavar, mely a gyóntatószék erőszakolásából származott, a türelmi rendelet hatályát illetőleg. Egy 1832-iki udvari rendelet az inclinansoknak nevezett protestánsoknak kedvezett, de az ultramontán tiroli tartománygyűlés nem oly könnyen nyugodott meg. Minden eszközt felhasznált a zillerthaliak ellen, kiket sectáskodóknak, fékteleneknek, államveszélyeseknek nyilvánított. Midőn pedig az inclinansok felségkérvényt irtak 1832-ben a kath. clerus elleni védelem céljából és hogy évenként egyszer az úrvacsora kiszolgáltatására egy lelkész jöhessen hozzájuk, a katolikusok ellenkérvényt adtak be. Két év mulva, 1834 április 2-án, érkezett le az eddigi határozatokkal ellentétes válasz, mely az egyházból kilépést nem engedte meg, azonban az inclinansoknak tetszésére bizta, hogy nem kath. gyülekezetekkel bíró tartományba vándoroljanak.

¹ Jahrbuch stb. dr. Skalsky. Zur Vorgeschichte der ev. theol. Lehranstalt in Wien.

A pernek akkor sem lett vége, mikor Ferdinánd (1835—48) trónralépése évében az 1834 áprilisi elintézést fentartotta, mert az inclinansok abba kapaszkodtak, hogy szabad tetszésükre van bízva a kivándorlás és nem tettek semmit. A kormányzat nehéz helyzetben volt. Az udvar intentiója ellen sem akart tenni, úgy akart tehát menekülni, hogy törvényes támaszpont nélkül polgárjogaikat törölte, mivel a tartományból kiutasítást egyelőre félt kimondani. Ámde ez meg a clerust, különösen a salzburgi érseket nem elégítette ki, a ki követelményeiben még a szülőknek azon jogát is megtagadta, hogy gyermekeik felett rendelkezzenek.

Mérsékeltőbb kormányzat következett, mely a bécsi udvarnak tanácsolta az áprilisi elintézés visszavonását és mint kisebb rosszat, egy gyülekezet alapításának engedélyezését, politikailag megbízható pap vezetése alatt. Ezzel szemben azok, kik engedni nem akartak, kérvényt nyújtottak be a tartományi gyűléshez az áprilisi elintézés végrehajtása tárgyában, a mikor aztán a gyűlés felirt a császárhoz. A felelet 1837 január 19-én kelt: az akatholikusok vándoroljanak ki, vagy ugyanazon hitű provinciákba költözzenek át, a miben a tartomány pénzsegélyét igénybe vehetik.

Az inclinansok nem szegültek ellen, mindnyájan készeknek nyilatkoztak a kivándorlásra, a mi ismét a kormányt hozta zavarba, mely szégyelte magát a külföld előtt. Küldöttség ment III. Frigyes Vilmos porosz királyhoz, 440 zillerthali nevében, befogadtatást kérni. Szívesen fogadtattak, Anglia is sietett a kedvező ajánlattal. És megtörtént a felvilágosult XIX-ik század gyalázata. Hivatalok segítették elő a kivándorlók ügyét, kiknek fele utiköltséget is kapott. Ellenszegülés nem történt, pedig erőszakot aligha mert volna alkalmazni a kormány. Persze a clerus, élén a salzburgi érsekkel, nem szűnt meg izgatni. Hat csoportban 400 ember vándorolt ki, az összes jelenlevők mély megindulása közben, némelyek ökleiket szorongatták, papság sehol nem volt látható. Hosszas vándorlás után végre Erdmannsdorfban, az Óriáshegység tövében telepedtek meg, hol főleg tejgazdaságot s kertészetet üznek. Tirolban pedig az eretnekek eltávozásával kiirtották minden nyomukat, eltiltották a lutheri könyvek olvasását s behozták pótlásul 1838-ben a jezsuitákat.

A tiroli eset természetesen megijesztette az összes ausztriai protestánsokat. Így nyújtott Wehrenfennig Tódor esperes Ischlben Ferdinánd császárnak 1837-ben minisztere útján egy emlékiratot át, melyben a protestánsok panaszait előadja s kéri a türelmi rendelet betartását, mire megnyugtató fele-

letet nyert. Egyébként pedig házasságoknál reversálisok kiállításával, könyvvizsgálattal a visszaélés tovább folyt.

Midőn a luth. Mária Dorottya, József főherczeg palatinus neje meghalt, Metternich tanácsára állítólag házi törvénynyé lett, hogy az uralkodó-ház tagjai jövőre prot. feleséget nem vehetnek.¹

* * *

Az 1848—49-diki forradalmi évek nagyszerű átalakulást eszközöltek Ausztriában. Megjelenik 1848-ban az áprilisi okirat 25-én, mely minden állampolgárnak teljes vallás- és lelkiismereti szabadságot, valamint a protestánsoknak is teljes polgár- és birtokszerzési jogot biztosít. Csodálatos együttérzése volt ez az év a népeknek, amikor még a vallási elfogultság is visszavonulni látszik. Metternich bukásával ugyanazon okirat alapján az ügyek vezetését alkotmányos miniszterium veszi át, melynek beleegyezésével összeült Bécsben a protestánsok konferenciája, hogy egyfelől a jogegyenlőség alapján az ev. egyház jogviszonyait biztosítsa, másfelől a zsinati szervezetet és a prot. uniót előkészítse. Kívánságaiknak az 1848 december 26-iki legfelsőbb elharározás rendelkezése csaknem teljesen megfelelt: az akatholikusok ettől fogva augsburgi és helvét hitvallástételt követő evangélikusoknak neveztetnek; minden 18 évesnek kétszeri jelentkezés mellett az áttérés meg van engedve; az evangélikusok is matrikulát vezetnek s a kath. papoknak teljesített fizetések eltöröltetnek; vegyes párok esketésénél teljes viszonylagosság állapított meg, de, amennyiben meg egyezés nem volna, a gyermekek a kath. apa vallását követik. Ez ideiglenes rendelkezést (provisorium) követte a következő év elején a márczius 4-iki császári patens, mely a törvényesen bevett egyházak nyilvános istenitiszteleit és szervezetében, igazgatásában önállóságát elismeri; megengedi tornyok, templomokon nyilvános bejáratok építését, harangok használatát, valamint egyházi és iskolai vagyonuk szabad birtoklását.

A nagy örömmel fogadott patens alapján aztán a miniszter összehívta a superintendensek s megbizottaik gyűlését Bécsbe, kik két heti tanácskozás után az egyenjogúság s belügyekben önállóság kimondásával a két confessio unióját s igazgatás tekintetében zsinat-presbyteri egyházszervezetet állapítottak meg. De a benyújtott emlékiratra egy évtizedig késett a felelet, addig pedig erős reakció ütötte föl fejét. Az

¹ Loesche: Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg.

1851-iki patens a korábbi rendelkezéseket felfüggesztette, 1855-ben pedig létrejött a pápával a szégyenteljes concordatum. Benne a jus placeti eltöröltetik; iskola és házassági jog a papság kezelése alá jut, a reversalisok felújulnak.

De a szabadabb szellemnek azért útját vágni többé nem lehetett. Több rendelet következett, köztük az, a mely állandó államsegélyt ígér. Végre a koronázás meghozta 1861 április 8-án a prot. pátenst, mely az ev. (ref. és luth.) alattvalóknak örök időkre alaptörvényszerű egyenlőséget biztosít a törvény előtt, egyházi és polgári életben egyaránt. A hódolattal fogadott szabadságlevelet aláírták Rajner főherceg és Schmerling. A szervezet megkülönböztet lelkészségeket, esperességeket, püspökségeket és egyetemes egyházat, mely utóbbinak képviselői a főegyháztanács (Oberkirchenrath), zsinati választmány és egyetemes zsinat. Önállólag intézkedhetik az egyház vallási iratairól, egyházi és iskolai intézményeiről; a császárt képviseli a főegyháztanács, mely hatáskör tekintetében a consistoriumok helyére lépett, külön a ref. és luth. egyház számára s így az osztrák ev. egyház tartományi egyházzá lett, melynek legfőbb püspöke a császár. Az egyházi járandóság beszedésére az állami segítség biztosított.

Ezeknek alapján hívta össze aztán Schmerling az első zsinatot 1864-ben, mely tekintet nélkül a confessiókra, együttesen tanácskozott. Megállapodtak egy provisorikus egyházszervezetben, melyet aztán később, 1866-ban, zsinat-presbyteri elvek szerint dolgoztak át.

Míg így folytonos küzdelmek között lépésről-lépésre haladhatott előre a protestantizmus, Tirolban azalatt a legvadabb ultramontanizmus jutott diadalra. A brixeni püspök indítványára 1861 április 7-én elhatározta a tartományi gyűlés, hogy a vallásgyakorlat nyilvánossága csak a kath. vallást illeti meg és nem kath. gyülekezetek alapítása nincs megengedve ha nemkatholikusok birtokot akarnak szerezni, ehhez külön engedély szükséges. Még fanatikusabb volt a 63-iki tartományi gyűlés, midőn már a salzburgi érsek is részt vett a mozgalomban s tartományszerte nagyszerű demonstrációkat tartottak a hitegység mellett s a protestantizmus ellen. Bárha a tartományi gyűlés határozatai Schmerling alatt szentesítést nem nyertek is, kieszközölte azt Belcredi 1866-ban, a mivel persze erős fegyvert adott az ultramontanizmus kezébe a most kezdődő culturharcban.

Ausztriának egyetlen liberalis miniszteriuma, gróf Beust vezetése alatt, vitte tökéletességre Schmerling kezdeményét a felekezeti kérdések rendezésével. Az 1868-iki confessionalis

törvények a felekezeti egyenjogúságot s az iskolák és házasságjog papság hatalma alóli felszabadítását tüzték ki célul. E törvények szerint a szülők megegyezhetnek gyermekük vallása felől, de a reversalisok érvénytelenek; 14 éves korától fogva pedig mindenki szabadon választhatja meg vallását. Az iskolák az egyháztól függetlenek, a felügyelet az államé, csak a vallásoktatásról gondoskodik az egyház; ezenkívül mind-egyik felekezet építhet magának iskolát. Sajnos, az utóbbi jogon mély sebet ütött az 1869-iki iskolatörvény, mely az iskolákat felekezeti jellegétől azonnal megfosztja, mihelyt állam vagy község járul annak fentartásához, a mi persze a szegény protestánsokat sújtotta főleg. Végre a házasságjogot is szabályozták a szükség polgári házassággal, a miből ismét temérdek zavar következett. A pápa persze sietett a császárralig szentesített törvényeket „érvényteleneknek s utálatosaknak“ nyilvánítani, a püspökök pedig bejelentették a culturharcot. A főellenállás Tirolban mutatkozott, honnan egymást érték a szentesített törvények ellen az óvások. Mivel eközben a csalhatatlansági dogma érvényreemelésével a concordatumot kötőknek egymáshoz való viszonya megváltozott, Ausztria sietett azt felhasználni s 1870 július 30-án felmondta a concordatumot s az így támadt hézagot az 1874. májusi törvényekkel pótolta. Stremayr vall. és közokt. minisztersége alatt, a kolostorok rendezéséről szóló törvény azonban megbukott. Sőt a vallásfelekezetek államjogi helyzetét szabályozó ezen törvények élet is sikerült letörni a püspökök ellenállásának, kik csak annyiban ígértek engedelmisséget irántok, a meny-nyiben a concordatummal ellentétben nem állanak. Lassanként ismét előtérbe léptek a pápás érdekek képviselői, úgy, hogy a törvények végrehajtása nem mint Poroszországban, a törvényszékekre, hanem a közigazgatási hivatalokra bízott, melyek tetszésétől függ, hogy a törvényt alkalmazzák vagy ignorálják. Végre az ultramontanizmus legújabb diadalát jelenti az 1888-iki iskolatörvény, mely szerint iskolaigazgatóvá oly vallású egyén lehet, a milyen valláson van a gyermekek többsége, mert ezáltal a protestánsoknak csaknem lehetetlenné van téve, hogy állami iskolában valaha igazgatói állást nyerjenek.

Mialatt az állami törvényhozás a vallási kérdések megoldására nézve meglehetősen elfogult szellemben intézkedett, az alatt a mindinkább ébredő cseh ref. öntudat külön ref. és luth. szervezet létrehozásán fáradozott s az 1871-iki zsinaton az uniót felmondta. A kultuszminiszterium azonban e törekvéseknek helyet nem adott, hanem a főegyháztanács által készít-

tetett mindkét confessio számára egy közös szervezetet — a régi mintára — melyet aztán a ref. és luth. zsinat 1889 és 90-ben elfogadott s ez van ma is érvényben. A végrehajtási hatalom a kettős főegyháztanácsé, mely állami megerősítés alá terjeszti a megválasztott lelkészt, seniort, superintendenst stb.

Megmaradt közös intézménynek a bécsi theol. intézet, melyet 1850-ben facultási rangra emeltek s promocioi joggal ruháztak fel. Ámde, jöllehet az állami törvényhozás még 1872-ben előírta az egyetemnek exclusiv felekezeti jellegét, nem sikerült azt az egyetem kötelékébe felvételni, annak pompás épületében számára helyiséget szerezni. 1901 óta egy kis theologiai otthon is segívezi a szegényebb tanulókat. Nagynevű ref. dogmatika-tanára, dr. Böhl Eduárd (1864—1903)¹ sok magyar ifjút is vonzott a facultásra, kiket sokszor segívezett is. Jelenleg öt tanár és két magántanár tart előadásokat.² Az intézet történetét megírta a korábbi professor, dr. Frank.

Szintén a prot. tudományosság érdekeit szolgálja az „ausztriai prot. történelmi társulat“ (Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich), mely 1879 augusztus 9-én alapítatva, 1904-ben ülte 25 éves jubileumát. Kiad egy évkönyvet dr. Loesche szerkesztésében s szép fejlődésben van. Kiadásában jelent meg az e dolgozat alapjával szolgáló legújabb ausztriai protestantizmus története is.

Sok vita volt a Gusztáv Adolf-egylet alapításánál. A csehek külön egyesületet akartak, a mit nem erősítettek meg; így aztán többségileg csatlakoztak ők is. Manapság külföldi segélylyel is segíti ez egyesület a szegény gyülekezeteket; mult évi bevátele — a nőegyleteket ide nem értve — 72,895.95 korona volt. Elterjedését mutatja, hogy 397 helyi, 18 ifjúsági, 17 fiók és 49 női egyesülete működik.³ Hasonló czállal működik az ev. szövetség (ev. Bund).

Manapság létezik nyugdíjintézet is, melynek, a cseh ref. superintendentiát kivéve, minden lelkész tagja tartozik lenni. Persze kevés nyugdíjat ad — 466 és 560 kor — de részint az állam, részint a Gusztáv Adolf-egylet segélyével emelni akarják ez összeget.

Hogy a törvényekben kimondott teljes egyenlőség megvolna Ausztriában, arról legyelöre még szó sem lehet. A jelenlegi

¹ Életrajz Debr. Prot, Lap 1903. 76. kv. D. Erdösstől.

² Tulajdonképen 6 tanszék volna, de a ref. dogmatika tanszéke most töltetik be.

³ Evangelische Kirchenzeitung für Oesterreich 1905, honnan a legújabb adatokat vettem. Szerkeszti dr. Schmidt bielitzi lelkész.

búzgó kath. uralkodónál a Habsburg-ház régi prot. ellenes politikája mindenestre szünetelni látszik. Válogatás nélkül segélyez prot. templomokat és iskolákat is, sőt, ami II. Miksa óta nem történt, részt vett prot. istentiszteleten. Ámde mialatt az állam körülbelül egy koronával segélyez minden prot. lakost, államsegélyt ad a kath. egyháznak is, melynek összes vagyona pedig circa 2 milliárd kor. A szegény prot. egyház tehát nyomorban sanyalódik, a legtöbb gyülekezet adóssággal rakva, a hivatalnokok nyomoruságosan fizetve. Az alázatos állapotnak különösen bizonyossága újabban a *sanctissimum per*. Törvényszékek által egymásután ítéltetnek el *protestánsok*, még lelkész is, mert az utcán a *sanctissimumot* vivő kath. papot nem üdvözölték. Prot. katonáknak misére, vagy ünnepi körmenethez vezényeltetése közönséges dolog. Sok baj származik a szükség polgári házasságból is. A zavaros osztrák házasságjogból kifolyólag megtörtént például, hogy kath. félnek külföldön zsidóval kötött házasságát érvénytelennek nyilvánították; az esketéssel való visszaélés napirenden van. De az ultramontán propaganda felhasználja a maga czéljaira az iskolákat is, a mit tehetnek is az iskolatörvények segélyével a *confessio* nélküli iskoláknál. A temetők használatát a kath. papok evangélikusoknak sokképen akadályozzák.

De daczára a kath. propaganda minden erőmegfeszítésének, milyenek: szerzetrendek betelepítése, a keresztyén szocializmus politikai akciója, az ultramontán sajtó gyűlölködése, hazug iratok terjesztése (pl. Luther öngyilkosságáról stb.), a mult két évtized alatt a katholicizmus percentszerűleg fogyott, ellenben a protestantizmus a türelmi patens óta meg 6—7-szereződött. S daczára minden akadálnak, immár félmilliónyi lélekszámaival, harmadfél száz anya- s még több fiók- és leányegyházával kétségtelen jelentőségre emelkedett. Lelkészei a legkülönbözőbb utakon: előadások, egyházi estélyek stb. tartásával, ifjúsági egyesületekkel, vallási iratok, kalendáriumok kiadásával stb. igyekeznek a népre hatni, eként bizonyítván be, hogy a protestantizmusban van kulturális erő s mint a fejlődés egyháza, a maradisággal szemben a jövő meghódítására hivatott.

* * *

Hátra van még, hogy az egyes felekezetekről s azok beléletéről szóljunk valamit.

Ausztriában a felekezetek öntudatos megkülönböztetése tulajdonképen a mult század második felétől kezdődik. Az

bergi lelkész szerkesztésében, manapság azonban, bár vannak német reformátusok is, megszűnt. A lap internacionális célzatú volt, evangéliomi szellemmel. Ezzel szemben a régi racionalizmus ma is fentartotta magát s épen úgy, mint korábban, a hitvallásra mit sem adva, mint ifjú cseh párt inkább politikai célok eléréseért küzd. Nemzeti hőské emeli Huszt, Comméniust stb. (Lapjuk Česky Bratr.) Érdekes, hogy az ifjú csehekkel szemben a 70-es évektől fogva az ó-cseh párt áll klerikális és feudális pártok szövetségében, mely cseh nemzeti álmai megvalósulását a dynastiától reméli. Az angolos irány azonban határozott túlsúlyban van. Segítségére nemcsak Skótiából s Angolországból, de Böhl útján Svájczból, Báselből és Hollandiából is érkeztek s érkeznek összegek. Az egyetlen ref. tanítóképző 1870-ben nyílt meg Janata buzgólkodására Časlauban, felsőbb leánynevelő-intézet pedig Krabsiczban van Šubert által alapítva.¹

Bárha a reformátusok terjedőben vannak, rendszeres Róma ellenes mozgalomról közöttük beszélni nem lehet. Számuk az összes protestánsok számának körülbelül egy negyed részét s a lakosságnak fél százalékát teszi. Legtöbben vannak Cseh és Morvaországban (1—2%), pár ezer a számuk Alsó-Ausztriában és Galicziában, Bukovinában egyetlen ref. lelkészi állás a magyar andrásfalvai,² a többi tartományban csak elvétve akad ref. hívő. Három superintendenciájuk a bécsi, cseh és morva, mialatt Galicziában s Bukovinában a superintendens közös.³

Az ev. luth. egyház (evangelische Kirche A. B. vagy A. C.) különösen régebben még nagyobb széttagoltságot mutatott, mint a református, mert pl. a luth. cseh gyülekezetek sokkal közelebb álltak szertartás tekintetében is a ref., mint a luth. egyházhoz. Ma sincs közös ágendás könyv s confessio gyanánt az augsburgi vallástétel van megnevezve, közelebbi meghatározás nélkül, hogy az első, vagy a szelidített második-é? Az agendás könyv ügyét újabban az ev. lelkészegylet vette kezébe; ez egyetnek ref. tagjai is vannak.

Az eleven élet egyik bizonyága az „evangéliomi mozgalom (Los von Rom)”. Be kell vallani, hogy kezdetében német nemzeti irányzatú volt. A szláv túlsúly készítette azt a két orvostanhallgatót, hogy a bécsi egyetemen az „el Rómá-

¹ Lütge: Der Aufschwung der Böhmischemährischen Kirche etc.

² Ismertette Kecskeméthy Lajos a „Népiskolai Közlöny” 1890-iki évfolyamában.

³ V. ö. Verzeichniss etc. des k. k. ev. Oberkirchenrates A. u. H. B. 1903.

tól“ elvet kimondják s a német nemzeti párt fujta nagygyá a jelszót (Schönerer, dr. Eisenkolb képviselők). A nemzeti érzékenykedés teszi lehetetlenné a két protestáns egyház testvéries együttműködését ma is, mely megvan a cseh reformátusoknál is, sőt a luth. németek és csehek között is, így pl. beköltözött reformátusokat lutheránussá tesznek németségök alapján, vagy a luth. csehek és németek nem engedik meg, hogy gyermekeik más nemzetiségű lelkésztől nyerjenek vallásos oktatást, mint a milyenek ők. Ez a nemzeti érzékenykedés az oka, hogy a két prot. felekezet nemhogy közelednék egymáshoz, hanem inkább szétválni igyekeznek.

A Rómától elszakadással is a németséget akarták erősíteni, de a klerus mindenhatóságával szemben reakcióként csakhamar előtérbe lépett a vallási motívum is, mit maguk a vezetők, törvényszék, miniszterelnök, sőt egy kath. író is elismer. Tény, hogy régi, titokban forrongó mozgalom volt az, mely 1897-ben kitört s három év alatt körülbelül 20 ezer lélekkel szaporította az ev. egyházat. Manapság Bécsben 7000-en felül van az áttértek száma, körülbelül 100 új lelkészi állást szerveztek, melyekbe jórészt külföldi — németországi — segédlelkészeket alkalmaztak, kik közül azonban mintegy 20 az ultramontán sajtó által államveszélyesekül vádoltatván be, megerősítést nem nyert. Az áttérés érdekében egyes helyeken egész szervezett akció folyik, melynek megindítására különösen fontosak az ú. n. családi esték. Legtöbb esetben vendéglőhelyiségben rendezik ezeket, jórészt kath. vallású résztvevőkkel; meghívják reájuk egy-egy ev. lelkészt szónoklat tartására, melynek hatásától sok függ. Egyes helyiek is szót emelnek ezután, részint áttérésük történetét adván elő, vagy a jelenet hatása alatt bejelentvén a mozgalomhoz való csatlakozást. Énekkarokat szerveznek, melyek összejöveteleik alkalmával énekszámokat, vagy hazafias dalokat adnak elő, úgy, hogy a végén a lutheránusokra előbb kedvezőtlen arányszám megváltozik. Egyes helyeken közreműködik az elkeseredés, mint pl. a déli szlovéneknél, kiktől jezsuita tanácsra régi ó-szláv liturgiájukat akarják elvenni s latinnal helyettesíteni. Mások meg megmaradtak egyelőre az ó-katholicizmus lépcsőfokán; ilyenek voltak első három esztendőben mintegy 8000-en.

Az ev. mozgalomnak rendkívül üdvös hatása mutatkozik az egyháztársadalmi életben. Szegények felsegélésére egyletek, kórházak és árvaházak alakulnak, a melyeket aztán diakomisszákkal, a prágai, bécsi és bielitzi diakonissaintézetek látnak el. Bécsben van az iskolás gyermekek vallásos nevelését elenőrző egyesület (Schulverein), továbbá „ifjú emberek

ker. egylete“, melynek tagjai harmadrészben katolikusok s mely példát persze utánoznak. Fontosak a diákotthonok Bécsben, Lembergben, Waiernben, hol egy gymnasium előkészítésére szolgál, leányotthonok Grácban, Klagenfurtban, leánynevelde Teschenben, tanítóképző Bielitzben, számos egyesület. Nem maradhat említés nélkül az „Evangelische Kirchen-Zeitung für Oesterreich“, az ev. lelkészegylet organuma sem, mely a napirenden lévő vitákat oly kitartással folytatja.

Természetes, hogy a katholicizmus is mindent megtesz megtámadott ügyének védelmezésére. Az áttérteket kihirdetik szószékből; processiókat, népgyűléseket tartanak, sokszor egy-egy meghirdetett evang. istentisztelet vagy ünnepély napján, de újabban kezdik belátni, hogy ezzel célt nem érnek.¹ Sokkal nagyobb eredménye van a kath. politikai szövetségnek, mert pl. a klerikális német párt a feudális csehekkel és lengyelekkel együtt a pápa és dynastia szolgálatában egyek. Fényesen dokumentálta ezt az 1905 november 17—21. napjain Bécsben megtartott ötödik kath. nagygyűlés, mely helyépen az evangyéliomi mozgalomra tekintettel választatott ki. Immár mindenütt a püspökök jóváhagyásával egyházmegyei választmányok működnek, melyek együtt alkotnak egy központi választmányt. Hatalmasan fejlett iskolai és munkás-egyesületről tudnak számot adni s a Bonifacius-lap 700,000 példányban jelenik meg. Különösen erős hangsúlyozást talált a választásoknál való összetartás. Ausztriára vonatkozólag elhatározták, hogy a bécsi „Reichspost“ és „Vaterland“ lapokat központi lappá teszik s klerikális sajtótermékek terjesztésére Pius-egyletet alakítanak. A nép, nők, főiskolai hallgatók számára rendezett ünnepélyekkel egybekötött gyűlés lefolyásáról érdemes még megemlíteni, hogy Magdolna főherczegnőnek s az ismert eretneküldöző Canisius Péternek szenttéavatását kérték. Így védekezik Róma.

Az ev. lutheranus egyház, mely az összes protestantismusnak körülbelül háromnegyed részét teszi, legjobban el van terjedve Sziléziában (14⁰/₀), Krajnában (5⁰/₀), Bukovinában, Felső- és Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban (1—2⁰/₀). Többi helyeken szórványok. Superintendenciáik a bécsi, felső-ausztriai, cseh nyugati, cseh keleti, aschi, morvasziléziai és galicziai.

A többi felekezetek közül csak a pár ezer lelket számláló herrnhuti gyülekezet van elismerve. A mult századi raczionalismus teremtette meg ez irányzatot s a cseh Rothwasser

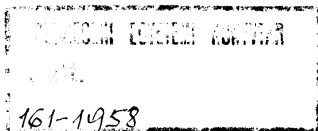
¹ Lásd az ev. mozgalmat Aeschbacher: Los von Rom stb. Zürich.

helységben csakhamar árva gyermekeknek menhelyet építettek. Működésüket sok tekintetben a zavarosban halászás jellemzi s épen azért reformátusok és lutheránusok éles harczokat vívtak ellenük. A baptisták, methodisták, congregacionisták, szabad ev. egyház, irvingianusok csak házi istentiszteletet tarthatnak s híveik a confessio-nélküliek közé számítanak.

Az ausztriai protestantizmus igazi martyregyház volt a multban, küzdő egyház a jelenben. Hogy mikor fog az ultramontán szellemű hivatalos hatalom s a főpapok befolyása alatt álló feudális nagybirtok szövetsége felett az evangyéliomi szabadság s egyenlőség erejével győzedelmeskedni, a jövő titka. Mindenesetre el kell jönni az időnek, mint több örvendetes jel mutatja. Ámde az addig folyó élet-halálküzdelem méltán kelti fel figyelmünket és rokonszenvünket.

TARTALOM.

	Lap.
I. A protestantismus terjedése és üldöztetése:	
1. Az örökös tartományok (I. Ferdinánd. II. Miksa. Belső-Ausztria II. Károly alatt s tiroli Ferdinánd. II. Rudolf és Mátyás. II. Ferdinánd. Felső-Ausztria bajor zálogban. II. Ferdinánd utódai 1780-ig)	1—21
2. Csehország és tartományai (Ferdinánd. Miksa. Rudolf. Mátyás. II. Ferdinánd és a cseh királyság leveretése. Galiczia, Bukovina)	21—34
II. A türelem és egyenjogúság korszaka (II. József és II. Leopold. II. Ferencz és I. Ferdinánd. I. Ferencz József. A prot. felekezetek Ausztriában.)	34—49

Ugyanezen szerzőtől megjelentek

A megigazulás tanának fejlődése Melanchthon Locijában.

Apróbb füzetek:

Sabatier, mint református és dogmatikus.

Ritschlianismus és orthodoxia. ○○○○○○○○○○○

Krisztus feltámadása. (Húsvéti egyh. beszéd.)

Szabadság napján. (Egyh. beszéd márc. 15-re.)

A gyermekek és a biblia. ○○○○○○○ ○○○○○○○

